Hermeneus

#95 02 | 2023
TIJDSCHRIFT VOOR ANTIEKE CULTUUR

Gibbons ondergang van Rome

Cicero's zelfportret als redenaar

Inhoud

12

4

20

28

46

34

53

p4—

Cornelis van Tilburg
Romeinse stadspoorten. *Deel 2: de functies*

p12—

Martijn Icks
Peinzen tussen de ruïnes. Edward Gibbon als auteur van Romes ondergang

p20—

Jacqueline Klooster
Decline and Fall: gebruik en misbruik van een narratief

p28—

Koen Vacano
Gibbons galactische imperium: *Decline and Fall* als fundament van politieke sciencefiction

p34—

Anke Van Haudenhuyse
Uitvreters, vrekken en dieven aan tafel. Martialis over Romeinse *dinner parties*

p46—

Vincent Hunink
Cicero's zelfportret als redenaar

p53—

Martine Diepenbroek
Cyber security in de oudheid. *Deel 2: het Caesarcijfer*

verder

2 *Woord vooraf*
41 *Musea*
44 *Uitgelicht*
58 *Boeken*

Omslag
Portret van de Engelse historicus Edward Gibbon, 1828. National Library of Wales, Aberystwyth.

Woord vooraf

In dit nummer van *Hermeneus* vindt u zeven artikelen, boekbesprekingen en museuminformatie. Het eerste artikel van dit nummer is van de hand van **Cornelis van Tilburg**. In *Hermeneus* 94,3 schreef hij al over de aard van Romeinse poortgebouwen. In dit tweede deel over poorten bespreekt hij de verschillende functies die deze bouwwerken konden hebben.

Vervolgens treft u een driedelige special over Edward Gibbon, de 18de-eeuwse historicus die het zesdelige meesterwerk *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1788) schreef. De drie bijdragen vinden hun oorsprong in een themadag die het NKV Amsterdam vorig jaar op 18 juni heeft georganiseerd. Vier verschillende lezingen rondom het thema *Decline and Fall?* onderzochten het idee van de ondergang van het Romeinse Rijk, Gibbons invloedrijke kijk daarop en de doorwerking daarvan in hedendaagse films, media en politiek. Drie lezingen zijn omgewerkt tot een artikel. De bijdrage van **Martijn Icks** plaatst Gibbon in het intellectuele milieu van zijn tijd. Hij legt uit waarom Gibbons ideeën innovatief waren en bespreekt de inhoud van het werk. **Jacqueline Klooster** onderzoekt of Gibbon een consistente analyse biedt van de oorzaken tot verval. Ze gaat in op de verhouding van Gibbons denken tot antieke en moderne beschouwingen over de opkomst en ondergang van beschavingen. **Koen Vacano** behandelt drie sleutelwerken uit de moderne sciencefictiontraditie, die zijn geïnspireerd door Gibbon en door elkaar. Ze gebruiken *The Decline and Fall of the Roman Empire* als model voor de politiek van hun futuristische werelden en daarmee ook indirect voor kritische reflectie op onze eigen samenleving.

Binnenkort publiceert **Vincent Hunink** de eerste Nederlandse vertaling van Cicero's dialoog *Brutus*. In deze *Hermeneus* biedt hij een voorproefje op deze vertaling en laat hij zien hoe Cicero deze tekst behendig in dienst wist te stellen van zijn eigen roem.

Na een bijdrage over cryptografie bij de Grieken in *Hermeneus* 94,1, gaat **Martine Diepenbroek** dit keer in op Julius Caesars systeem van versleutelde berichtgeving. Ze laat zien hoe het Caesarcijfer werkte en dat er in de Romeinse tijd veel gebruik van werd gemaakt. Ook **Anke Van Haudenhuyse** publiceerde al eerder in ons tijdschrift. Ze benadert opnieuw Martialis' epigrammen vanuit een thematische invalshoek. Dit keer zien we hoe de antieke auteur de spot drijft met gasten en gastheren van Romeinse maaltijden.

We kunnen daarmee concluderen dat de focus binnen dit nummer op de Romeinse oudheid ligt. Dat betekent geenszins dat de redactie de Griekse wereld uit het oog is verloren. Graag roepen we u op om een kopijvoorstel (bijvoorbeeld over de Griekse oudheid) aan de redactie aan te bieden. We verwelkomen van harte nieuwe auteurs.

Afbeelding
1 Fresco uit de Minoïsche villa van Amnisos met irissen en munt, 1580-1530 v.Chr., National Archaeological Museum Heraklion, Kreta.

1

Romeinse stadspoorten

1

Deel 2: de functies

Cornelis van Tilburg Romeinse stadspoorten waren in eerste instantie bedoeld om het verkeer een stadsmuur of wal te laten passeren. Daarnaast speelden ze ook een rol in allerlei andere zaken, zoals bij de aanvoer van drinkwater en de afvoer van afvalwater, als tolpost en sociaal trefpunt; soms was er ook sprake van een religieus aspect. In dit artikel laat ik deze functies aan bod komen, als vervolg op een eerste artikel over verschijningsvormen (*Hermeneus* 94,3 (2022) 22-29).

Stadspoorten, waar ook ter wereld, zijn een compromis. Ze maken zowel deel uit van de stadsverdediging als van de civiele infrastructuur. Deze twee fenomenen zijn met elkaar in conflict: een goede stadsverdediging heeft zo weinig mogelijk poorten – die immers de zwakste schakels zijn –, maar dat is niet bevorderlijk voor de verkeersdoorstroming. Een stad met veel en goed toegankelijke poorten is daarentegen weer moeilijk te verdedigen. Er moet dan ook een compromis gevonden worden, afhankelijk van de tijd en de politieke situatie. In tijden van politieke onrust is een goede stadsverdediging (dus met weinig poorten) van belang, terwijl in tijden van vrede het verkeer letterlijk en figuurlijk ruim baan kan krijgen.

Stadsverdediging

Burgers moesten beschermd worden, niet alleen tegen vijanden van buitenaf maar ook tegen ongenode gasten als rovers en ontvoerders. De oudste steden in Mesopotamië werden soms dan ook al omringd door een muur of wal. Een stadsbestuur, waar ook ter wereld, kon er voor kiezen om een zware, hoge wal of muur of een meer eenvoudige aan te laten leggen, of dit zelfs geheel achterwege te laten, want de aanleg en het onderhoud van een dergelijke voorziening was arbeidsintensief en duur. Liet men desalniettemin een muur bouwen, kon het aantal poorten worden beperkt (voor een meer efficiënte stadsverdediging) of hield men een wat groter aantal aan om de bereikbaarheid te vergroten. Aanvankelijk werd bij steden in Italië het aantal poorten vaak beperkt. De Etruskische stad Volterra heeft slechts twee poorten: Porta all'Arco en Porta Diana. Het bleek dat dit effectief was: de Romeinse generaal Sulla had tijdens de Bondgenotenoorlog moeite om Volterra in te nemen. Poorten werden beveiligd door deuren en – later – valhekken: ijzeren roosters of houten roosters met ijzerbeslag die men van boven uit het poortgebouw omlaag kon laten vallen. Als een vijand toch een poort in handen kreeg, konden de belegerden nog een vuur stoken aan de stadszijde van de poort en een valkuil graven om de vijand alsnog de doortocht te beletten. Vanaf de regering van keizer Augustus werden poorten nog wel uitgerust met deuren en valhekken, maar de civieltechnische functie had de militaire functie eigenlijk verdrongen. Vijanden bevonden zich nu immers op grote afstand van de steden in Italië en Augustus had de *Pax Romana* afgekondigd. In Rome verdween de stadsverdediging (de Serviaanse Muur) zelfs zo goed als geheel; de poorten werden hier afgebroken of omgebouwd tot erebogen of herinneringsbogen, zoals de Porta Esquilina, die getransformeerd werd tot de Boog van Gallienus. Op andere plaatsen in het Romeinse Rijk, zoals bijvoorbeeld in Colonia Ulpia Traiana (Xanten), vond een stadsbestuur het niet nodig om direct na de stichting van de stad een complete muur te bouwen; poorten bleven dan als solitaire elementen in het landschap staan en de contouren van de stad werden aangegeven met *cippi* (grenssstenen), heggen, palen, et cetera. In de late oudheid kwam de militaire functie vaak weer terug: het aantal poorten werd in het gehele Romeinse Rijk verminderd en triomfbogen werden ditmaal juist omgebouwd tot stadspoorten, als ze in een nieuwe muur konden worden opgenomen. De smalle en eenvoudige poorten zoals in Volterra kwamen echter niet terug; men moest in die tijd rekening houden met zwaardere artillerie, valhekken en drukker verkeer.

2

Poorten waren de zwakke schakels in de stads-verdediging

Verkeer

Zoals gezegd zijn poorten in het algemeen een compromis tussen een zo goed mogelijke stadsverdediging en een zo goed mogelijke doorstroming voor het verkeer. Poorten waren de zwakke schakels in de stadsverdediging van steden in het algemeen en voor het verkeer waren het flessenhalzen. Dat gold zeker voor de poorten in de vroegste tijden, toen de militaire functie nog voorop stond. Er kon dan één voertuig of één persoon tegelijk naar binnen, hetgeen tot verkeerscongestie geleid moet hebben. Latere poorten hadden meer doorgangen, maar ook hier zal filevorming hebben plaatsgehad wanneer de poortdoorgangen niet allemaal open waren. Alleen poorten met vier doorgangen konden volledig ongehinderd doorgang bieden voor al het verkeer, maar dergelijke poorten waren relatief schaars; ze kwamen voor in noordwest-Italië en zuidoost-Gallië, en in Britannië. Een stad als Colonia Agrippina (Keulen) had veel industrie (leer-, glas- en aardewerkindustrie) buiten de drie grote poorten met vermoedelijk elk drie doorgangen, dus hier was veel verkeer; rondom poorten in steden als Pompeji, voornamelijk voorzien van enkele poorten, moet het nog drukker zijn geweest.[1] De Porta Marina in Pompeji was een van de eerste waar een speciale voetgangerspassage

tegen de bestaande poort werd aangebouwd, maar vanaf circa 30 v.Chr. wordt het een normaal fenomeen dat poorten meerdere voetgangerspassages telden. Poorten met voetgangerspassages boden afdoende bescherming voor voetgangers tijdens het passeren van de poort.

Waterhuishouding

Poorten vormden niet alleen een knooppunt van verkeer en stadsverdediging, maar konden soms ook een rol spelen in de drinkwatervoorziening. De drinkwatervoorziening vormde een gesloten systeem, dat veelal niet zichtbaar was doordat het ondergronds lag. Bij de nadering van een stad die door heuvels wordt omringd, zoals Rome en Xanten, kwamen de aquaducten bovengronds om via bovengrondse boogconstructies de stad te bereiken. Soms kwamen deze aquaducten in de buurt van een stadspoort de stad binnen, zoals in Pompeji (de Porta del Vesuvio) en Barcino (Barcelona), waar bij de stadspoort in de moderne tijd enkele bogen zijn gereconstrueerd. Dit gold met name voor de stadspoorten die hoog gelegen waren. Soms ook kwamen aquaducten een stad binnen op een andere plaats.

De afvalwaterafvoer maakte in veel gevallen gebruik van een stadspoort; hiervoor waren de meest laaggelegen poorten bij uitstek geschikt. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in Keulen (Porta Paphia), Pompeji (Porta Marina) en Xanten (Burginatiumpoort). Hier waren ondergrondse riolen onder de poort voor de afvoer van afval- en regenwater.

Riolen boden echter ook aan vijanden een goede gelegenheid om een stad binnen te dringen; dit kan een reden zijn geweest om deze infrastructuur in het zicht van de stadsbewaking te houden als deze op de poort patrouilleerde. Zo is bijvoorbeeld in Xanten de loop van het riool volledig in het zicht van de Burginatiumpoort.

Statussymbool

Aanvankelijk waren poorten niet of nauwelijks versierd, maar vanaf het moment dat dubbel- en driewegpoorten in zwang raakten voelde men de behoefte om deze te versieren met nissen – al dan niet met beelden –, pilasters, zuilen, ornamenten et cetera. *Coloniae* (steden gesticht voor met name arme mensen en veteranen, waarvan de inwoners het volledig Romeins burgerrecht hadden) die Augustus en latere keizers stichtten, waren vaak van grote poortcomplexen voorzien die tevens als politiek propagandamiddel werden gebruikt in de vorm van reliëfs en inscripties. Zo liet keizer Augustus, die onder meer aan Hispellum (Spello) en Fanum (Fano) de *colonia*-status gaf, door zijn grote en fraai vormgegeven poorten zien dat hij een weldoener was van deze steden. De bovenverdieping, nodig voor het valhek of valhekken bood een extra gelegenheid om de poort uitbundig te versieren met booggalerijen. Op de twee poorten in Augustodunum (Autun) is dit nog goed te zien. Ook de Porta Nigra in Augusta Treverorum (Trier) is rijkelijk versierd, zij het dat de kapitelen van de vele zuilen niet zijn uitgehakt; kennelijk zag men er op het laatste moment van af om dit te doen. De nadering van de poort kon voor de aankomende reiziger een indrukwekkend schouwspel opleveren; zo weten we dat de toegangsroute van de Porta Praetoria in Augusta Praetoria Salassorum (Aosta) eerst door een augusteïsche ereboog voerde alvorens bij de poort uit te komen. Met name poorten van de *coloniae* kunnen gezien worden als 'stads-erebogen' die de welvaart en het belang van de stad tot uitdrukking brachten.

Bewaking en tol

Waren er poortwachters bij de poorten? Aangezien de *Lex Iulia Municipalis* wagenverkeer in Rome overdag verbood, moeten de poorten daar zowel overdag als 's nachts open hebben gestaan: overdag voor voetgangers, 's nachts voor wagenverkeer. Een poortwachter lijkt dan overbodig. Hoe de situatie in andere delen van het Rijk was, is helaas niet duidelijk; mogelijk werden de poorten 's nachts afgesloten en waren poortwachters met deze taak belast. Mogelijk waren er een soort van verkeersregelaars actief, die tevens een oogje in het zeil hielden. Bij de Porta di Stabia in Pompeji (aan de stadszijde) is een structuur gevonden (nu verdwenen) die zou kunnen wijzen op een onderkomen van een verkeersregelaar. Ook weten we dat er in bepaalde gevallen toezicht werd gehouden op passanten.[2] Echter, niets wijst erop dat grote poortcomplexen in het Rijk geschikt waren voor bewoning door eventuele poortwachters. Wel waren ze geschikt als opslagplaatsen voor goederen, wapens, bouwmaterialen et cetera. Stadspoorten waren ook een aantrekkelijke plaats om tol te heffen, maar dit zal zeker niet bij iedere poort hebben plaatsgevonden. Tol was namelijk afhankelijk van wie er aan de macht was; sommige keizers stelden tolpunten in die latere keizers weer afschaften. Tolpunten kwamen vooral voor in havens, bij provinciegrenzen en natuurlijke barrières zoals rivieren. Verder weten we dat tol werd geheven bij stadspoorten in Lugdunum (Lyon) en bij binnenkomst in Rome in de (vroege) keizertijd, al waren daar geen fysieke stadspoorten meer aanwezig.[3]

Literatuur

Hendrik Dey, *The Aurelian Wall and the Refashioning of Imperial Rome*, A.D. 271-855 (Cambridge 2011).

Ivo van der Graaff, *The Fortifications of Pompeii and Ancient Italy* (Londen & New York 2019).

W.J. Hanson, 'Using City Gates as a Means of Estimating Ancient Traffic Flows', *Plos One* (2020) 1-19.

R.E.A. Palmer, 'Customs on Market Goods imported into the City of Rome', in: John H. D'Arms & E. Christian Kopff (red.), *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in archaeology and history* (Rome 1980) 217-233.

Ian A. Richmond, 'Commemorative Arches and City Gates in the Augustan Period', *Journal of Roman Studies* 23 (1933) 149-174.

Saskia Stevens, 'Candentia Moenia: The symbolism of Roman city walls', in: Rune Frederiksen e.a. (red.), *Focus on Fortifications: New research on fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East* (Oxford 2016) 288-299.

Cornelis van Tilburg, *Traffic and Congestion in the Roman Empire* (Londen & New York 2012[2] (2007)).

Cornelis van Tilburg, *Streets and Streams. Health conditions and city planning in the Graeco-Roman world* (Leiden 2015, dissertatie).

Cornelis van Tilburg, *Romeins verkeer. Weggebruik en verkeersdrukte in het Romeinse Rijk* (Leiden 2018[3] (2005)).

Cornelis van Tilburg, *City gates in the Roman West. Forms and functions* (Leiden 2022).

Cornelis van Tilburg, 'Romeinse stadspoorten. Deel 1: de gebouwen', *Hermeneus. Tijdschrift voor antieke cultuur* 94,3 (2022) 22-29.

Susanne Froehlich, *Stadttor und Stadteingang. Zur Alltags- und Kulturgeschichte der Stadt in der römischen Kaiserzeit* (Göttingen 2022).

3

Het sociaal-economische aspect

Poorten speelden ook een rol in de lokale economie en het sociale verkeer. Na een lange reis had men natuurlijk vooral behoefte aan voedsel en onderdak; er was dan ook altijd wel minstens één herberg te vinden in de stad, niet ver van de poort. Ook bordelen konden in de buurt van poorten zijn gevestigd. Op grond van sommige keizerlijke decreten moesten ruiters afstijgen om te voet door de stad verder te gaan.[4] Feitelijk hadden de poorten dezelfde functie als tegenwoordig de treinstations: sociale trefpunten. Hier werden ook mensen welkom geheten en uitgezwaaid – soms voorgoed. Het was dus altijd een drukte van belang bij de poorten. Een ideaal werkterrein dus voor ambulante mensen zoals straatverkopers, bedelaars, werklozen, prostituees en zakkenrollers. Dat er bedelaars bij de poorten waren blijkt uit het bekendste verhaal hierover: Sint Maarten trof in de winter een naakte bedelaar aan bij de stadspoort van Samarobriva (Amiens) en sneed voor hem een deel van zijn mantel af om zich daarmee te kleden, zoals vermeld door Sulpicius Severus, *De vita Sancti Martini* 3,1-2.

Het religieuze aspect

De namen die de poorten nu dragen zijn meestal modern. Dat geldt bijvoorbeeld voor de poorten van Pompeji, die nu genoemd zijn naar de omliggende plaatsen. In de oudheid droegen deze poorten andere namen. Soms zijn poorten genoemd naar goden: naast de al genoemde Porta Diana in Volterra kennen we in Reims de namen van poorten als Porte de Mars, Porte de Cérès en Porte de Bacchus. Ook de Porta Nigra van Trier heette aanvankelijk Porta Martis; de naam Porta Nigra ontstond in de middeleeuwen toen de poort een zwarte kleur gekregen had als gevolg

4

van verwering en vervuiling. Poorten dienden ook als offerplaats om van de goden een goede reis af te smeken. In verscheidene poorten (onder andere in Pompeji) zijn nissen en altaren gevonden.[5] Ook startten hier processies. Poorten hadden dus ook een religieuze functie; men kon daar ook goden aanroepen. Soms hadden poorten gebeeldhouwde hoofden aan de landzijde, die goden of geesten moesten voorstellen om kwade machten buiten de deur te houden. Op de Porta all'Arco in Volterra, maar ook op de Porta di Nola in Pompeji en Porta Bojano in Saepinum (Sepino) zijn dergelijke hoofden nog te zien. Daarnaast hadden de Romeinen een eigen god voor de poorten: Janus, de welbekende god met de twee, soms vier gezichten. In Rome stond een tempel van Janus bij het Forum van Nerva (niet te verwarren met de Boog van Janus op het Forum Boarium). Voorts kan gesteld worden dat poorten zich bevonden op de grens van de stad, een grens in vele opzichten: niet alleen tussen stad en platteland, maar ook tussen 'beschaafd' en 'onbeschaafd', tussen de levenden en de doden (buiten de muren, langs de toegangswegen van de stad), et cetera. Poorten vormden de enige doorgangen van de heilige stadsgrens (het *pomerium*) waardoor men een stad mocht binnenkomen. Wie dat op een andere wijze probeerde, riskeerde de doodstraf – zie het lot van Remus: toen zijn broer Romulus nog niet ver gevorderd was met de bouw van de stadsmuur om Rome, stapte of sprong Remus uit minachting over deze lage muur heen. Hierop sloeg Romulus hem dood, omdat hij niet via de poort, de legale wijze, zijn stad was binnengegaan. Het belang van deze functie als grens blijkt ook uit de wet die bepaalde dat triomferende generaals buiten de stad hun militaire kleding moesten afleggen en zich als burger kleden (*mutatio vestis*) om de stad in te gaan; de stad gold als plaats van vrede, het gebied daarbuiten als plaats waar oorlog gevoerd kon worden. Zelfs de als slecht bekend staande keizer Vitellius kleedde zich om.

Samengevat kan gesteld worden dat stadspoorten dus meer functies hadden dan alleen plaatsen waar verkeer een stadsmuur passeerde. Sommige functies kwamen bij alle poorten voor, zoals de functie van sociaal trefpunt. Andere functies kwamen meer bij specifieke poorten voor, zoals de functies op het gebied van de waterhuishouding.

Afbeeldingen

1 De augusteïsche ereboog in Aosta, houtsnede van Giuseppe Barberis als illustratie in *La patria, geografia dell'Italia*, II. Gustavo Strafforello, 1890, Turijn.
2 De Porta Marina in Pompeji, met links de aparte voetgangersdoorgang, 2de eeuw v.Chr.
3 De gereconstrueerde Burginatiumpoort in Xanten.
4 Porte de Mars, Reims, 2de-3de eeuw n.Chr.
5 Detail van de Porte de Mars, met het hoofd van de god Mars.

Noten

1 Hanson (2020) 1-19.
2 Dey (2011) 215.
3 Palmer (1980) 217-233.
4 Van Tilburg (2018) 119-120.
5 Van der Graaff (2019) 208.

5

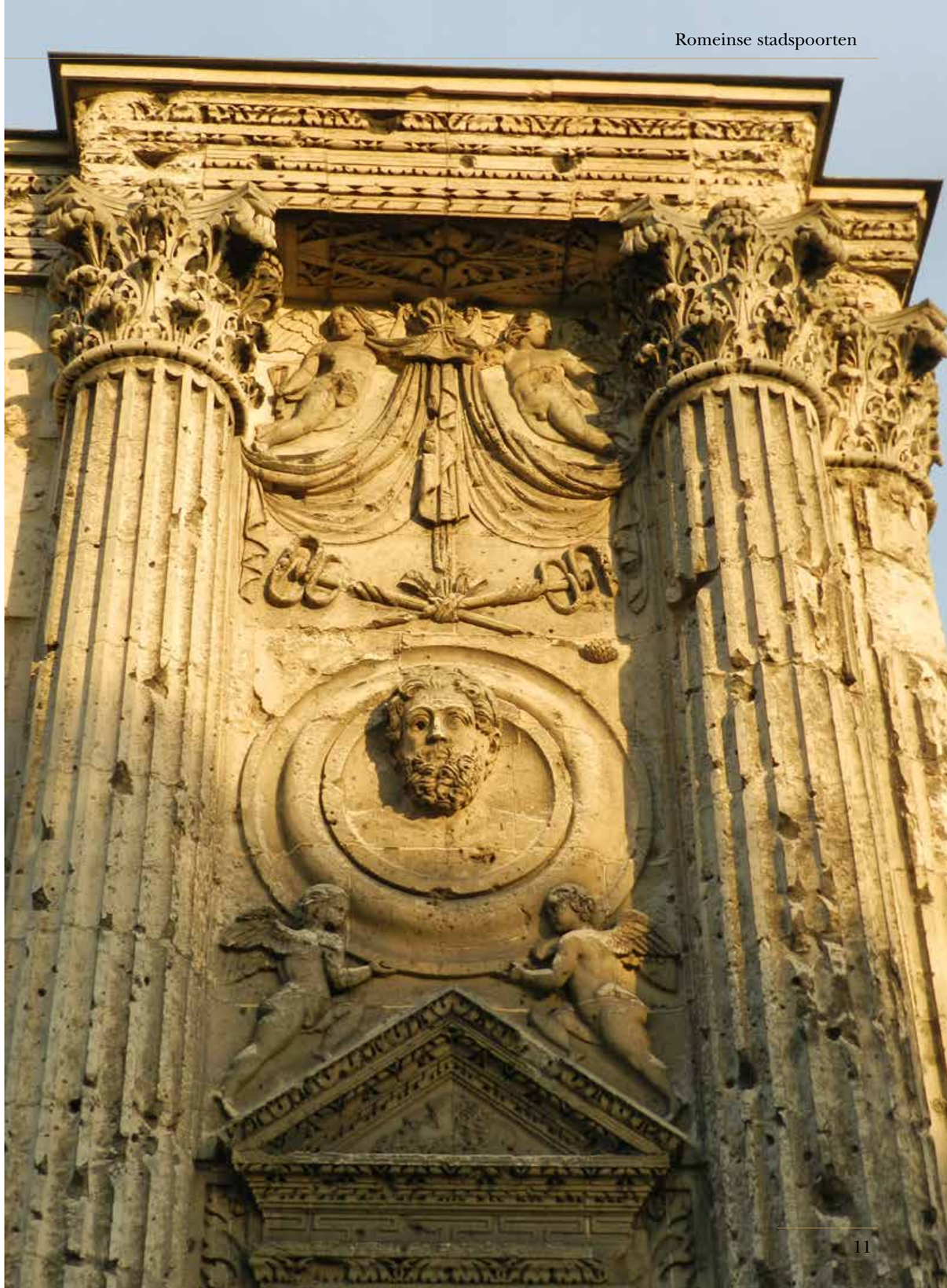

SPECIAL:
Edward Gibbon

Peinzen tussen de ruïnes

Edward Gibbon als auteur van Romes ondergang

Martijn Icks De bekendste auteur die zich over de neergang van het Romeinse Rijk boog, was de 18de-eeuwse Edward Gibbon. Wat bracht hem ertoe om zich over deze kwestie te buigen en welke ideeën had hij over Romes ondergang?

1

Weinig historische vraagstukken blijven ons zo fascineren als de ondergang van het Romeinse Rijk. Toen de oudhistoricus Alexander Demandt in 1984 de balans opmaakte, kwam hij in de vakliteratuur niet minder dan 210 mogelijke verklaringen tegen, variërend van de invallen van de Hunnen en de opdeling van het Rijk tot loodvergiftiging, vrouwenemancipatie en raciale suïcide.[1] Tegenwoordig nemen we niet al deze mogelijkheden even serieus, maar de discussie over de val van Rome is allerminst uitgewoed. Ook in het politieke en maatschappelijke debat duikt de kwestie regelmatig op, vooral in het kader van de vermeende neergang van de westerse beschaving. Zo waarschuwde premier Rutte in 2015 in de *Financial Times* dat de Europese Unie mogelijk hetzelfde lot als het Romeinse Rijk te wachten stond als de grote stroom immigranten niet werd ingedamd. Twee jaar eerder had de Antwerpse burgemeester en NVA-voorzitter Bart De Wever ook een duit in het zakje gedaan door de loodvergiftigingstheorie in een column te koppelen aan de (in zijn ogen) fanatieke progressieve heksenjacht op conservatieve ideeën.[2]

In deze schijnbaar eindeloze discussie steekt één man met kop en schouders boven alle anderen uit. Dat is Edward Gibbon, de 18de-eeuwse historicus die het zesdelige meesterwerk *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1788) op zijn naam heeft staan. Hij was een welvarende Britse gentleman met een zetel in het Lagerhuis, maar besteedde zijn tijd het liefst aan studie in zijn uitstekende privébibliotheek. De lijvige boeken die hij daar produceerde vonden bij zijn tijdgenoten gretig aftrek vanwege hun eruditie, epische thema en niet in de laatste plaats vanwege het prachtige proza. Veel studies over de val van het Romeinse Rijk behandelen in feite alleen de desintegratie van de westelijke rijkshelft en negeren het feit dat de oostelijke helft, het Byzantijnse Rijk, nog een millennium bleef bestaan. Gibbon werkte het thema van zijn magnum opus echter in de volle breedte uit. Nadat hij de eerste drie delen aan de val van Rome had gewijd, bracht hij in de laatste drie ook de gestage neergang van het oostelijke deel in kaart, helemaal tot aan de verovering van Constantinopel door de Ottomanen in 1453.

Rome en Lausanne

Wat bracht deze man ertoe om zich jarenlang aan de neergang van een antiek wereldrijk te wijden? In zijn memoires vertelt Gibbon dat het idee werd geboren toen hij in 1764 voor het eerst een bezoek aan Rome bracht. Hij deed dat als onderdeel van de zogenaamde Grand Tour, de cultuurreis die jongemannen in goeden doen in de 18de en 19de eeuw maakten om de kunstschatten van Italië (en soms ook andere Europese landen) te bewonderen. De gedachte was dat ze hierdoor cultureel en misschien zelfs wel moreel gevormd zouden worden. De Eeuwige Stad maakte op Gibbon een onuitwisbare indruk. 'It was at Rome,' schreef hij, 'on the fifteenth of October, 1764, as I sat musing amidst the ruins of the Capitol, while the barefooted fryars were singing Vespers in the Temple of Jupiter, that the idea of writing the decline and fall of the City first started to my mind.'[3]

De melancholie die in deze passage vervat is, spreekt zeer tot de verbeelding. We kunnen ons de jonge Gibbon zó voorstellen, peinzend tussen de ruïnes van het Capitool, terwijl het gezang van de fraters in de voormalige Tempel van Jupiter de overwinning van het christendom op de klassieke cultuur onderstreept. Feitelijk is het zo'n romantisch beeld dat we ons zelfs kunnen afvragen of de auteur het niet wat heeft aangedikt om zijn grootse werk van een gepaste oorsprongsmythe te voorzien. Het ligt ook niet voor de hand dat Gibbon in één flits van inspiratie tot zijn idee kwam, zonder dat daar een gistingsproces aan vooraf was gegaan. De vraag naar de val van Rome hing in de 18de eeuw in de lucht en was ook reeds door andere historici gesteld. De beroemde Franse verlichtingsdenker Montesquieu had er in 1734 een belangrijke studie aan gewijd, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* ('Overwegingen over de oorzaken van de grootheid van de Romeinen en van hun verval'). Daarin betoogde hij dat Romes spectaculaire militaire expansie zoveel macht en rijkdom had opgeleverd dat de publieke moraal erdoor werd gecorrumpeerd, met de neergang van het Rijk als onvermijdelijk gevolg.

Gibbon was met het werk van Montesquieu vertrouwd geraakt toen hij als jongeman enkele intellectueel zeer stimulerende jaren in Lausanne doorbracht. Zwitserland was destijds een relatief liberale samenleving, waarin allerlei verlichtingsideeën openlijk konden worden bediscussieerd. Dat was een wereld van verschil met het conservatieve Oxford, waar Gibbon enige tijd aan Magdalen College had gestudeerd en zich (wellicht in een daad van jeugdige rebellie) tot het katholicisme had bekeerd. Daarmee had hij zijn vader tegen zich in het harnas gejaagd, die hem prompt naar Lausanne stuurde en hem onder de hoede van een calvinistische pastor plaatste. De recalcitrante zoon liet zijn katholicisme al vlug weer varen, maar kwam sterk onder invloed van het rationalistische verlichtingsdenken te staan en ontwikkelde zich uiteindelijk tot een sceptische deïst. Hij erkende dus wel het bestaan van een scheppende goddelijke kracht, maar verwierp de christelijke geloofsartikelen. Bovenal werd in Zwitserland zijn liefde voor leren aangewakkerd en werd hij op het pad gezet dat hem naar zijn befaamde moment van inspiratie op het Capitool zou voeren.

Een nieuwe vraag voor een nieuwe tijd

Het feit dat de val van Rome in Gibbons tijd zoveel historische belangstelling trok, wekt bij moderne lezers waarschijnlijk weinig verbazing. Toch was het in de 18de eeuw een opmerkelijke en innovatieve vraag. Vrome christenen waren geneigd om de nadagen van het Romeinse Rijk vooral in het licht van de triomf van het christendom te beschouwen en zagen dus geen neergang, maar een vooruitgang van de beschaving. Humanisten die de klassieke cultuur een warm hart toedroegen richtten zich vooral op de bloeiperiode van de Late Republiek en vroege keizertijd, toen gevierde auteurs als Cicero, Vergilius en Ovidius actief waren. Bovendien heerste lange tijd het idee dat de klassieke oudheid op het vlak van literatuur, kunst en wetenschap zo'n hoge standaard had gezet dat men hoogstens kon proberen die te evenaren. Pas vanaf de late 17de eeuw groeide geleidelijk het besef dat men de oude Grieken en Romeinen in veel opzichten voorbij was gestreefd. Daarmee kwam er ruimte voor een kritischer perspectief en dus

De lijvige boeken die hij produceerde vonden bij zijn tijdgenoten gretig aftrek

2

Afbeeldingen

1 'Desolation', schilderij uit de serie *Course of Empire*, Thomas Cole, 1836. New-York Historical Society, New York.
2 Gezicht op het Capitool, Rome, Georg Balthasar Probst, 1742-1802, naar Giovanni Battista Piranesi. Rijksmuseum, Amsterdam.
3 De doop van Constantijn, Gianfrancesco Penni, 1517. Musei Vaticani, Rome.
4 De eed van de Horatii, Jacques-Louis David, 1784-85. Musée du Louvre, Parijs.

3

ook voor de vraag hoe zo'n hoogwaardige beschaving ten val had kunnen komen. Achter die vraag lag vaak nog een andere, namelijk: zou met ons hetzelfde kunnen gebeuren? Bestond er een kans dat ook de moderne Europese beschaving op een kwade dag zou instorten? Een tweede reden dat men zich voor de val van Rome ging interesseren, was dat de aard van de geschiedschrijving onder invloed van de verlichting was veranderd. Middeleeuwse en vroegmoderne historici hadden zich er over het algemeen tevreden mee gesteld om in de loop van de gebeurtenissen de sturende hand van de Almachtige te zien, die de wereld naar Zijn wil inrichtte. Daarnaast bestond er reeds sinds de oudheid een traditie om geschiedschrijving vooral als een moreel genre op te vatten, dat zowel de voorbeeldige daden van 'grote mannen' (en bij uitzondering vrouwen) als de beschamende daden van schurken en lafaards ter lering aan de lezer voorhield. Montesquieu geldt als pionier van een nieuwe historiografische benadering, met name in zijn veelgeprezen werk *L'Esprit des lois* ('Over de geest van de wetten', 1748). Hoewel dit strikt genomen meer een politieke dan een historische studie was, maakte de auteur furore door de loop van de geschiedenis niet aan de wil van God of de daden van grote mannen toe te schrijven, maar op zoek te gaan naar diepere, structurele oorzaken, zoals de organisatie van het staatsbestel, wetgeving, religie en cultuur. Zo probeerde hij het verleden op een meer rationalistische manier te duiden. Zijn benadering kwam bekend te staan als 'filosofische geschiedenis' en zou ook Gibbon inspireren.

Teloorgang van de burgerdeugd

Nu we de auteur van *The Decline and Fall of Rome* in het intellectuele klimaat van zijn tijd hebben geplaatst en hebben gezien hoe hij tot zijn onderwerp was gekomen, kunnen we ons op de inhoud van zijn werk richten. Welke verklaring gaf Gibbon voor de val van Rome? Aan het begin van het vierde deel, na de afronding van zijn gedetailleerde beschrijving van de ondergang van het West-Romeinse Rijk, laste de historicus een passage in die op die kwestie reflecteerde. Daarin draaide hij de vraag om: het imperium dat de Romeinen hadden veroverd was van zulke enorme omvang dat we ons eigenlijk zouden moeten afvragen hoe het zo lang had kunnen bestaan. 'The story of its ruin was simple and obvious,' meende hij, 'and instead of inquiring why the Roman empire was destroyed, we should rather be surprised that it had subsisted so long' (4,38).

Noten

1 Alexander Demandt, *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt* (München 1984) 695.

2 Peter Spiegel, 'Refugee influx threatens fall of EU, warns Dutch PM', *Financial Times* (26 november 2015): https://www.ft.com/content/659694fe-9440-11e5-b190-291e94b77c8f (geraadpleegd 19-8-2022); Bart De Wever, 'Ho's en blingbling', *De Standaard* (15 januari 2013): https://www.standaard.be/cnt/dmf20130114_00433336?s=1 (geraadpleegd 21-9-2022).

3 Edward Gibbon, *Memoirs of My Life*. Red. Georges A. Bonnard (Londen 1966) 305.

4 De grondslagen voor dit perspectief werden gelegd in: Peter Brown, *The World of Late Antiquity: AD 150-750* (Londen 1971).

Literatuur

Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*. 6 delen; introductie: Hugh Trevor-Roper (Londen 1993-1994).

Edward Gibbon, *Verval en ondergang van het Romeinse Rijk*. Vertaling Paul Syrier (Amsterdam 2021[11]).

Haydn Mason, 'Optimism, progress, and philosophical history', in: Mark Goldie & Robert Wokler (red.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought* (Cambridge 2016) 195-217.

John G.A. Pocock, *Barbarism and Religion*. 6 delen (Cambridge 1999-2015).

Charlotte Roberts, *Edward Gibbon and the Shape of History* (Oxford 2014).

Hugh Trevor-Roper, *History and Enlightenment*. Red. John Robertson (New Haven & Londen 2010).

Jeroen Wijnendaele, *Romeinen en barbaren. De ondergang van het Romeinse Rijk in het Westen* (Leuven 2013).

De reden dat Rome zo groot had kunnen worden, was volgens Gibbon gelegen in de burgerdeugd van de Romeinen. In de begindagen van de Republiek – een woord dat van het Latijnse *res publica*, 'publieke zaak', is afgeleid – waren zij eenvoudig, dapper en te allen tijde bereid om hun persoonlijke welzijn ondergeschikt te maken aan het algemeen belang, zelfs ten koste van hun leven. De Britse historicus tapt hier uit hetzelfde vaatje als Montesquieu, die ook al op de sterke publieke moraal in de vroege Republiek had gewezen. Veel verlichtingsdenkers waren van mening dat burgerdeugd de sleutel tot een succesvolle en vrije samenleving vormde. Het ideaal is sprekend verbeeld door de 18de-eeuwse Franse schilder Jacques Louis-David, die zich voor *De eed van de Horatii* (1784) door een anekdote uit Livius liet inspireren. Het doek toont drie Romeinse broers die met uitgestrekte hand zweren tot de dood voor Rome te zullen vechten. Helaas, betoogde Gibbon, leidden de vele veroveringen ertoe dat het Rijk de Romeinen boven het hoofd groeide. Dienstplichtige burgersoldaten werden vervangen door professionele legionairs die niet door vaderlandsliefde, maar door hebzucht werden gedreven, terwijl de senaat en de volksvergadering hun macht verloren aan absolute heersers. Zo werd de burgerdeugd steeds verder uitgehold. Zelfs toen was echter nog niet alles verloren, want ook onder deugdzame keizers als Trajanus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius kon het Rijk nog steeds floreren. Zij waren wijze, gematigde bestuurders die de rechten van hun onderdanen respecteerden en de *Pax Romana* handhaafden. Gibbon noemt de tijd van deze 2de-eeuwse adoptiefkeizers zelfs de gelukkigste uit de wereldgeschiedenis: 'the period in the history of the world, during which the condition of the human race was most happy and prosperous' (4,38). Nu de Romeinse burgers hun lot niet meer in eigen handen hadden, hing echter alles af van het karakter van de vorst. Zodra een onwaardig individu de troon besteeg, zouden vrijheid en welvaart in het geding raken. Dat gebeurde met de troonsbestijging van Marcus Aurelius' jonge en onbesuisde zoon Commodus in 180 n.Chr., het moment waarop de neergang van het Rijk pas echt inzette.

Ook andere factoren speelden volgens Gibbon een rol in het gestage verval van het Romeinse imperium. Met name de opkomst van het christendom geldt in de *Decline and Fall* als een belangrijke bijkomende oorzaak. Nadat keizer Constantijn zich aan het begin van de 4de eeuw tot die religie had bekeerd en de kerk vrijstelling van belasting verleende, liep de staat veel inkomsten mis die nodig waren om het bestuursapparaat en het leger te onderhouden. Bovendien predikten de volgelingen van Christus dat de mens zich in de eerste plaats om zijn zielenheil moest bekommeren, wat veel mannen ertoe bracht zich aan contemplatie te wijden in plaats van voor het vaderland te vechten. Dat betekende een verdere ondermijning van de burgerdeugd, die in de late oudheid toch al zwaar onder druk stond. 'The last remains of military spirit were buried in the cloister', aldus Gibbon (4,38). Het was een conclusie die hem door veel van zijn christelijke tijdgenoten niet in dank werd afgenomen, maar de historicus hield voet bij stuk.

Scherpe pen

Als we de bevindingen van de *Decline and Fall* proberen samen te vatten, komen die erop neer dat de gemeenschapszin en vechtlust die Rome tot een wereldrijk hadden gemaakt in de loop van de keizertijd steeds verder verschraalden, zodat het kolossale imperium uiteindelijk ten prooi viel aan troonstrijd en barbaarse invallers. Gibbons visie ligt grotendeels in lijn met het werk van Montesquieu, die ook al had betoogd dat Rome feitelijk aan het succes van zijn eigen expansie ten onder was gegaan. Wat de *Decline and Fall* zo bijzonder maakt, zijn de enorme schaal waarop Gibbon zijn verhaal heeft uitgewerkt en zijn kritische houding ten aanzien van de bronnen, die naar de standaarden van zijn tijd zeer rigoureus was. De historicus was zich er terdege van bewust dat de antieke auteurs een gekleurd perspectief hadden en dat het onverstandig was hen op hun woord te geloven.

De belangrijkste reden dat Gibbon vandaag de dag nog steeds gelezen wordt, is echter zonder twijfel zijn vlijmscherpe en ironische pen. Vaak weet hij de keizers, keizerinnen, veldheren en hovelingen die zijn werk bevolken raak te typeren. Zo schrijft hij over de 'goede' keizer Antoninus Pius (r. 138-161) dat het hem tot aanbeveling strekte dat zijn lange regeerperiode zo weinig stof voor historici had opgeleverd: 'His reign is marked by the rare advantage of furnishing very few materials for history; which is, indeed, little more than the register of the crimes, follies, and misfortunes of mankind' (1,3). De 3de-eeuwse keizer Gallienus komt er minder gunstig van af: 'He attempted every art, except the

important ones of war and government', sneert Gibbon. 'He was a master of several curious but useless sciences, a ready orator and elegant poet, a skilful gardener, an excellent cook, and most contemptible prince...' (1,10). De senatoren uit die tijd waren in Gibbons ogen al even waardeloos: 'as long as they were indulged in the enjoyment of their baths, their theatres, and their villas, they cheerfully resigned the more dangerous cares of empire to the rough hands of peasants and soldiers' (1,10). Zo verschijnen er in de *Decline and Fall* voortdurend kleurrijke, moreel dubieuze personages op het toneel, wier vermeende gebreken door de auteur even eloquent als genadeloos aan de kaak worden gesteld.

Schrikbeeld

Op één punt was Gibbon opvallend optimistisch. Hij was van mening dat de Europese beschaving uit zijn eigen tijd niet hetzelfde lot beschoren zou zijn als de Romeinse. Die was kwetsbaar omdat ze min of meer samenviel met het Rijk, terwijl de Europese beschaving zich over vele onafhankelijke staten had verbreid en zelfs naar Amerika was overgestoken. Ook was de militaire technologie inmiddels zo ver voortgeschreden dat barbaarse invallers geen kans meer zouden maken. Om het hoogontwikkelde Westen te verslaan, zouden ze eerst zelf een hoog niveau van beschaving moeten bereiken.

Hoewel Gibbon voor zijn tijd een baanbrekend werk schreef, gelden veel van zijn ideeën inmiddels als achterhaald. Zo zullen nog maar weinig historici de notie onderschrijven dat het christendom een sleutelrol in de val van Rome speelde. Veel geleerden wijzen het negatieve frame van neer- en ondergang zelfs geheel van de hand en pleiten voor een perspectief dat meer ruimte laat voor continuïteit en innovatie.[4] Buiten wetenschappelijke kringen is de impact van Gibbon echter onverminderd groot en wordt zijn 'decline and fall'-narratief (al dan niet bewust) vaak klakkeloos op de eigen tijd geprojecteerd, ondanks het feit dat de Britse historicus dat juist niet deed. Of we ons nu druk maken om klimaatverandering, economische ongelijkheid of massa-immigratie, in de donkere spiegel van het Romeinse Rijk is er voor elk wat wils te vinden. Zo blijkt het schrikbeeld van een beschaving die langzaam afglijdt naar de ondergang telkens weer onweerstaanbaar.

4

1

Jacqueline Klooster Hoe verhoudt het ondergangsdenken dat spreekt uit Gibbons *Decline and Fall of the Roman Empire* zich tot antiek en modern ondergangsdenken? En was Gibbon eigenlijk consistent in zijn analyse van de oorzaken van de neergang en val van het Romeinse Rijk? In deze bijdrage wordt een zeer korte beschouwing gegeven in antwoord op deze vragen.

Decline and Fall: *gebruik en misbruik van een narratief*

Niet iedereen is altijd even diep onder de indruk geweest van Gibbons historische analyse van de val en ondergang van het Romeinse Rijk. De kritiek begon al kort na zijn eigen tijd. De dichter en criticus Samuel Taylor Coleridge velde bijvoorbeeld het volgende vernietigende oordeel, zoals hij noteerde in zijn *Table Talk* op 15 augustus 1833:

> 'Gibbon's style is detestable, but his style is not the worst thing about him. His history has proved an effectual bar to all real familiarity with the temper and habits of imperial Rome. Few persons read the original authorities, even those which are classical, and certainly no distinct knowledge of the actual state of the Empire can be obtained from Gibbon's rhetorical sketches. ... When I read a chapter in Gibbon, I seem to be looking through a luminous haze or fog: – figures come and go, I know not how or why, all larger than life, or distorted or discoloured; nothing is real, vivid, true; all is scenical, and, as it were exhibited by candlelight. And then to call it a history of the Decline and Fall of the Roman Empire! Was there ever a greater misnomer? I protest I do not remember a single philosophical attempt made throughout the work to fathom the ultimate causes of the decline or fall of that Empire.'[1]

Desalniettemin klinken de echo's van Gibbons verhaal over de ondergang van het Romeinse Rijk, zoals ik in deze bijdrage wil illustreren, tot op heden door in het politieke discours. Daarnaast zal ik ingaan op de vraag welke structurerende elementen Gibbons denken kenmerken, en hoe deze zich verhouden tot andere, zowel antieke als moderne beschouwingen over de opkomst en ondergang van beschavingen.[2]
Maar eerst terug naar Coleridge en zijn kritiek. Het is waar: tegen de weliswaar rijkelijk gedocumenteerde, maar ook sterk retorisch verwoorde scènes uit het hoofddeel van het werk, steken Gibbons overkoepelende, concluderende analyses wat bleekjes af. Coleridge signaleert daarmee een serieus probleem: er is in Gibbons enorme werk nauwelijks ruimte voor een sociaal-economische onderbouwing van de oorzaken van het verval. Religie, met name het christendom, wordt louter sceptisch en ironiserend behandeld, niet als een serieus te nemen sociaal fenomeen. De hele

Byzantijnse periode, het voortleven van het Oost-Romeinse Rijk, tot slot, wordt weggezet als een millennium van totaal oninteressante stagnatie.
Gibbon lijkt in zijn concluderende hoofdstukken te impliceren dat de val van het Romeinse Rijk een natuurlijk proces was, dat simpelweg niet anders had kunnen verlopen. Hij legt dan ook de nadruk op de verbazingwekkend lange tijd dat het desondanks toch nog goed ging:

> 'The decline of Rome was the natural and inevitable result of immoderate greatness. Prosperity ripened the principle of decay; the causes of destruction multiplied with the extent of conquest; and as soon as time or accident had removed the artificial supports, the stupendous fabric yielded to the pressure of its own weight. The story of its ruin is simple and obvious; and instead of inquiring why the Roman Empire was destroyed, we should rather be surprised that it had subsisted for so long.' (Gibbon, *Decline and Fall* 38)

Gibbons uiteindelijke analyse is dan ook haastig en kort door de bocht: de discipline van de Romeinse legioenen werd gecorrumpeerd, ten eerste door barbaarse invloeden, maar de keizers droegen hier ook aan bij, bang als ze waren voor de macht van de Pretoriaanse gardes. Toen kwamen de barbaren, en die bliezen het verhaaltje uit:

> 'The victorious legions, who in distant wars, acquired the vices of strangers and mercenaries, first oppressed the freedom of the republic and afterwards violated the majesty of the purple. The emperors, anxious for their personal safety and the public peace, were reduced to the base expedient of corrupting the discipline which rendered them alike formidable to their sovereign and to the enemy; the vigour of the military government was relaxed and finally dissolved by the partial institutions of Constantine; and the Roman world was overwhelmed by a deluge of barbarians.' (Gibbon, *Decline and Fall* 38)

2

De oorzaken die Gibbon in zijn werk aanwijst voor de val van het Romeinse Rijk zijn grotendeels terug te brengen tot één enkele analyse, die paradoxale elementen kent. Zolang de burgers zich betrokken voelden bij het bestuur van het rijk, door actieve deelname aan de politiek en het leger, ging het goed. Maar zodra verschillende factoren deze actieve deelname aantastten, begon het mis te gaan. In Gibbons analyse bestaan die factoren uit absoluut despotisme (de keizers met hun corrupte hofhoudingen), een professioneel en dus niet door patriotisme geïnspireerd huurlingenleger (in plaats van een leger bestaande uit burgers) en tenslotte de opkomst van het christendom die actieve deelname van burgers aan bestuur en verdediging van het rijk ondermijnde.
Dat laatste behoeft misschien enige toelichting. Gibbon was van mening dat de opkomst van het christendom de mensen apolitiek, pacifistisch en zwak maakte. Iedereen was nog slechts gebrand op de reinheid van zijn eigen geweten en bekommerde zich om het hiernamaals, niet zozeer om de politiek van het hier en nu. Een verwijzing naar dit idee is terug te vinden in de beroemde verwijzing naar de 'barefooted friars singing the Vespers in the Temple of Jupiter,'[3] die niet toevallig door Gibbon opgevoerd worden als bepalend voor zijn inspiratie om het verval en de ondergang van Rome te analyseren. Het Capitool, eens de symbolische zetel van de Romeinse politieke en militaire macht, is overgenomen door blootsvoetse, ongelikte broeders.
Ook is het wonderlijk dat Gibbon juist de keizers aanwijst als aandrijvers van het verval, aangezien hij de bloei van het Romeinse Rijk, en eigenlijk zelfs van de mensheid, in de 2de eeuw n.Chr. situeert, precies op het hoogtepunt van de Romeinse keizertijd:

Toen kwamen de barbaren, en die bliezen het verhaaltje uit

3

> 'In the second century of the Christian Æra, the empire of Rome comprehended the fairest part of the earth, and the most civilized portion of mankind...If a man were called to fix the period in the history of the world during which the condition of the human race was most happy and prosperous, he would without hesitation, name that which elapsed from the death of Domitian to the accession of Commodus.' (Gibbon, *Decline and Fall* 3)

Dit is natuurlijk vreemd, als de keizers en hun absolutisme debet waren aan het verval. Maar, zou Gibbon tegenwerpen, de verderfelijke invloed van absolutisme was simpelweg niet zichtbaar in de goed geoliede machine van het adoptief-keizerschap van de 2de eeuw. Dat het overerfbare, dynastieke element een zwakke schakel was, bleek pas uit de troonsopvolging van Marcus Aurelius door Commodus. Gibbon lijkt overigens ook zelf later getwijfeld te hebben aan de juistheid van zijn identificatie van het beginpunt van het verval; was het niet beter geweest dit te identificeren met het begin van het principaat als zodanig?

> 'Should I not have deduced the decline of the empire from the Civil Wars, that ensued after the fall of Nero, or even from the tyranny which succeeded the reign of Augustus? Alas! I should; but of what avail is this tardy knowledge? Where error is irretrievable, repentance is useless.'[4]

Tegelijk laat deze opmerking ook zien hoe arbitrair een dergelijke oefening in het aanwijzen van de wortel van het verval eigenlijk is: de meeste historici zouden bestrijden dat het vanaf het aantreden van Augustus, of zelfs na de val van Nero, eigenlijk alleen maar achteruitging met Rome.
Gibbons idee dat het Romeinse Rijk verviel en ineenzakte, betekende overigens niet dat hij dacht dat het daarmee ook gedaan was met de beschaving als zodanig. Integendeel: zijn oordeel luidde, zou men kunnen parafraseren, vrij naar Horatius, *Roma capta ferum victorem cepit* ('het overwonnen Rome overwon haar woeste overwinnaar'): de 'barbaarse horden' die de Rijn en Donau overtrokken en Rome belegerden en verwoestten, namen huns ondanks ook de elementen van de Romeinse beschaving en de christelijke vroom-

4

heid over. Uiteindelijk is Gibbon dus een kind van de verlichting en denkt in termen van *Whig history*: wat eenmaal aan beschaving gewonnen is door de mensheid (zoals de technieken van de landbouw of het afzweren van kannibalisme) zal nooit meer helemaal verdwijnen.

> 'The splendid days of Augustus and Trajan were eclipsed by a cloud of ignorance, and the Barbarians subverted the palaces of Rome. But the scythe, the invention or emblem of Saturn, still continued annually to mow the harvests of Italy; and the human feasts of the Laestrygons have never been renewed on the coast of Campania.' (38)

2

Dit soort vooruitgangsdenken betekende voor Gibbon dat *Decline and Fall* niet alleen maar pessimistisch hoefde te stemmen, ook al aangezien keizerlijk Rome voor Gibbon ondanks wat hij hierover lijkt te beweren in zijn derde hoofdstuk niet het onbetwiste ideaal was, alleen al vanwege Romes despotisch imperialisme, een vorm waartegen volgens Gibbon in zijn eigen tijd een gezond tegenwicht werd geboden door de *checks and balances* van de verschillende Europese staten met functionerende parlementen.

In grote lijnen was Gibbon een optimist die geloofde in de kracht van het menselijke intellect om uit de duisternis van de barbarij te geraken. Het mooist wordt dit

Afbeeldingen

1 De plundering van Rome in 410 door de Visigoten, Joseph-Noël Sylvestre, 1890. Musée Paul Valéry, Sète.

2 Portret van Samuel Taylor Coleridge, Peter Vandyke, 1795. National Portrait Gallery, Londen.

3 Gevechtsscène tussen Romeinen en Germanen. De centrale figuur is waarschijnlijk keizer Hostilianus. Reliëf op de Grande Ludovisi sarcofaag, 251-252 n.Chr. Museo Nazionale Romano di Palazzo Altemps, Rome.

4 Mensen kijken naar een komeet, vermoedelijk de komeet Halley, detail met de tekst *Isti mirant stella*, op de Tapisserie de Bayeux, ca. 1066. Musée de la Tapisserie de Bayeux, Bayeux.

5 De plundering van Rome in 455, Karl Bryullov, 1833-1836. Tretyakov Gallery, Moskou.

geïllustreerd door zijn beschrijving in hoofdstuk 43 van de steeds terugkerende komeet van Halley, die elke paar honderd jaar te zien was door de mensheid. De steeds verschillende betekenissen die aan deze staartster werden toegekend door de toeschouwers zijn voor Gibbon een illustratie van de geleidelijke toename en groei van het menselijk vernuft: eerst gezien als voorteken van doem; toen als de vergoddelijking van Caesar (de *sidus Julium*). In de christelijke middeleeuwen werd de komeet door zowel fanatieke christenen als moslims begrepen als teken van de nakende ondergang van de ongelovige. In Gibbons eigen tijd werd de komeet begrepen door wetenschappers als een astronomisch te verklaren fenomeen. Een geschiedenis van pre-rationele fabels, via religieus fanatisme tot aan verlichting: zo zag Gibbon het verhaal van de mensheid.

Verhalen van opkomst en ondergang

Al in de oudheid waren denkers gefascineerd door het fenomeen van opkomst en ondergang van beschavingen en vinden we talrijke beschouwingen over dit onderwerp. Herodotus zegt bijvoorbeeld aan het begin van zijn *Historiën* dat hij zowel grote als kleine steden zal bespreken, aangezien 'wat eens groot was nu klein is geworden en omgekeerd'.[5] Bij Herodotus maakt deze observatie deel uit van een grotere wereldvisie met morele consequenties: groei leidt tot bloei, bloei leidt tot overmoed, overmoed tot arrogantie en vervolgens ineenstorting. Zijn belangrijkste voorbeeld hiervan is de geschiedenis van de Perzische Oorlog, die verloren werd door de Perzen, ondanks hun gigantische numerieke overmacht. Maar wat staat Athene, in grote imperialistische bloei tijdens Herodotus' eigen levensdagen, nog te wachten? De Peloponnesische Oorlogen kondigen zich al van verre aan.

Ook de Griekse historicus Polybius (2de eeuw v.Chr.), die gefascineerd was door de razendsnelle opkomst van het Romeinse Rijk die zich voor zijn ogen voltrok, was overtuigd van het bestaan van cyclische patronen van opkomst, groei, bloei en ondergang. Hij zag daarom in het Perzische en Macedonische Rijk de voorlopers van Rome. Bij het verwoesten van Romes aartsvijand Carthago in 146 vermeldt hij dat de veldheer Publius Cornelius Scipio Africanus in tranen Hectors woorden uit boek zes van de *Ilias* citeerde: 'er zal een dag komen dat het hoogtorenende Ilion valt'.[6] Daarbij dacht de generaal, zo lichtte hij desgevraagd toe, aan het onontkoombare lot dat ook ooit Rome zou treffen. *What goes up, must come down*, in andere woorden; het begin draagt het einde al in zich. Al meende Polybius (niet geheel ten onrechte) dat het Romeinse Rijk een lange levensduur beschoren zou zijn door zijn gemengde constitutie, die zowel elementen van democratie als monarchie in zich borg.

Deze antieke auteurs zijn geen directe voorbeelden voor Gibbon; dat waren eerder de auteurs Sallustius en Tacitus, die ondergang telkens koppelen aan machtsmisbruik en corruptie. Maar wat Herodotus en Polybius wel gemeen hebben met Gibbon is het *cyclische en organische idee* van opkomst, groei, bloei, verval. Grofweg zou je kunnen zeggen dat in dergelijke verhalen de hoofdstelling is dat een grote beschaving geleidelijk aan door interne factoren (onmatige groei en corruptie) instabiel wordt, en dat externe factoren (vijanden, barbaren) de genadeklap geven.

3

Dergelijke theorieën vormen momenteel een zeer populair onderwerp in de wetenschap en de maatschappij. Voortdurend verschijnen er wetenschappelijke studies over de 'fall of complex societies'. Er is zelfs een naam voor de studie van dergelijke fenomenen van ondergang: *collapsologie*. Het is ook een teken aan de wand dat wetenschappelijke studies gewijd aan de val van het West-Romeinse Rijk na het midden van de 20ste eeuw stagneerden, maar de laatste vijftien jaar, en zeker sinds 2015, weer ongekend floreren. En dat niet alleen: de ondergang en val van het Romeinse Rijk wordt ook in politieke discoursen te pas en te onpas gebruikt als analogie om te reflecteren op de staat van de westerse beschaving.

Opkomst en ondergang als modern politiek discours

Wellicht herinneren sommige lezers zich nog de *faux pas* van Mark Rutte in 2015 (het is natuurlijk de vraag of hijzelf het zich nog herinnert, maar het internet is geduldig). In een interview met de *Financial Times* waarschuwde de premier dat de Europese Unie de 'flow of migrants' moest zien in te dammen, omdat Europa anders het lot van het Romeinse Rijk te wachten stond. Het is moeilijk om bij deze overstroming-metaforiek niet te denken aan de 'deluge (zondvloed) of barbarians' van Gibbon. Overigens is dergelijke beeldspraak ook

terug te vinden in Geert Wilders' herhaaldelijke uitspraken over een 'tsunami' (vloedgolf) van asielzoekers, dan wel een 'tsunami van islamisering'. Het idee is duidelijk: het gevaar voor Europa komt als een onstuitbare vloedgolf van buiten en dreigt het bolwerk van het Westen te overspoelen. Daarbij worden vluchtelingen (de vluchtelingen die sinds 2015 uit het Globale Zuiden en het Midden-Oosten en Azië kwamen) in de rol van krijgslustige barbaren gecast, terwijl de Europeanen de door corruptie, decadentie en innerlijke tweespalt verzwakte Romeinen zijn, wier 'beschaving' op het spel staat.

Dat is op minstens twee manieren een historisch verkeerde interpretatie, zoals oudheidkundige Jona Lendering destijds al vaststelde: ten eerste veronderstelt het dat de barbaren daadwerkelijk de ondergang van het Romeinse Rijk op hun geweten hadden en ten tweede dat de vluchtelingen anno 2015 hetzelfde zijn als de Germaanse barbaren van toen. Lendering stelt daar tegenover dat de kleine aantallen laatantieke 'barbaren' feitelijk grotendeels assimileerden en binnen de kortste keren vrijwel niet meer van de Romeinen te onderscheiden waren en dat het bovendien een valse gelijkstelling is tussen de hedendaagse weerloze vluchtelingen en 'oorlogszuchtige barbaren'.[7]

De redenering achter het beeld van een zondvloed van 'vreemdelingen' is overigens tweeledig: de interne én de externe factoren van het ondergangsdiscours worden allebei aangesproken.

Om te beginnen met de externe factoren: sinds 11 september 2001 gelooft men – niet geheel onbegrijpelijk – dat het Westen moet vrezen voor moslimterrorisme, de wens van jihadisten om de 'ongelovige westerlingen met geweld kapot te maken en te knechten'. Opgemerkt moet wel worden dat het grootste aantal slachtoffers van extremistische aanslagen moslims zijn, omdat het merendeel plaatsvindt in islamitische landen.

Anderzijds is de angst voor het vreemde subtieler en moeten we volgens cultuurpessimisten vooral bang zijn voor het graduele verlies van onze eigen 'westerse cultuur' door infiltratie van de groeiende islam in Europa. Waar volgens sommigen het grootste gevaar in schuilt, is dat dit met ons eigen goedvinden gebeurt, doordat Europeanen vervallen zijn tot cultuurrelativisme en *wokeness*. Westerlingen respecteren hun eigen waarden en normen niet meer genoeg om deze te verabsoluteren en met hand en tand te verdedigen. Thierry Baudet noemt dit door hem geconstateerde verschijnsel, zoals bekend, 'oikofobie': een vrees voor het eigene. Deze theorie is verwant aan die van de 'homeopathische verdunning' of 'omvolking' (ook wel *the great replacement*). Door het toelaten van te veel 'vreemdelingen' blijft uiteindelijk niets 'eigens' (lees 'westers') meer over. In feite hebben progressieve en cultuurrelativistische bewegingen in de optiek van dergelijke denkers dus dezelfde rol als het christendom voor Gibbon: ze verzwakken het bolwerk van binnenuit, door het verwerpen van de oude normen, zij het op andere gronden.

Decline and Fall in het anthropoceen

De conservatieve politieke agenda is zeker niet als enige verantwoordelijk voor de toegenomen interesse in theorieën over opkomst en vooral ondergang van beschavingen. Het alomtegenwoordige besef van een steeds naderbij komende klimaatramp door opwarming van de aarde en het uitgeput raken van fossiele energiebronnen en drinkwater vormen een voedingsbodem voor – helaas nogal realistische – ondergangsscenario's en theorieën vanuit de meer progressieve hoek. Het is ironisch te bedenken dat de grote technische vooruitgang die Gibbon zo uitbundig prees en aan de wieg stond van de industriële revolutie, zich uiteindelijk ten kwade lijkt te keren en nu verantwoordelijk is voor de grootste zorg van de mensheid: klimaatverandering. We zijn in het zogenaamde anthropoceen beland: een geologisch tijdperk gekenmerkt door het ingrijpen van menselijk handelen in de ecologie van de planeet, die daardoor onomkeerbaar veranderd is.

Ook in het discours over klimaatverandering kan men stellen dat de uiteindelijke ondergang gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de beschaving wordt gelegd, afhankelijk van het gekozen perspectief. Enerzijds wordt de westerse mens, en met name het neoliberale kapitalisme, schuldig gehouden aan de naderende ondergang vanwege overconsumptie en de politieke onwil en onmacht om tot verregaande maatregelen ter bescherming van het klimaat te komen: dat is de *interne* kant van de zaak. Anderzijds, zo voorspellen wetenschappers, zullen de gevolgen van deze klimaatverandering onze samenlevingen juist van *buitenaf* onder druk zetten: door gebrek aan bewoonbare gebieden ten gevolge van droogte of overstroming zal het leefbare areaal zodanig afnemen dat er steeds meer onderlinge strijd zal ontstaan, bijvoorbeeld door enorme vluchtelingenstromen en energie-oorlogen. Het gevolg zal zijn dat wat wij nu als 'westerse waarden' huldigen (verdraagzaamheid, medemenselijkheid, compassie) onder zware druk zullen komen te staan.

Natuurlijk bestaat er ook in dit discours nog altijd een zekere mate van vooruitgangsoptimisme, in de vorm van hoop op een zogenaamde 'technical fix': sommige wetenschappers denken dat het tij door middel van technische ingrepen (een energietransitie; aanplanten van bossen, duurzame voedsel- en watervoorzieningen, gedwongen bevolkingsafname of wellicht grotere technische wondermiddelen) nog te keren is. Het is misschien goed om in dit kader af te sluiten met Gibbons eigen mooiste verwoording van zijn geloof in de overwinning van de menselijke rede op primitiviteit en ondergang: in zijn 43ste hoofdstuk beschrijft Gibbon de pest die heerste tijdens het keizerschap van Justinianus. Zoals eerder ook al vermeld, noemt hij in dit kader de verschillende historische observaties van de komeet van Halley, en beschrijft wat die teweegbrachten en hoe ze opgevat werden. In de tijd van Justinianus werd de staartster als een verschrikkelijk en onverklaarbaar *omen* voor de pestilentie gezien, maar in Gibbons eigen tijd begrepen grote geesten als Bernoulli en Newton dankzij hun toegenomen inzichten in de kosmos op grond van berekeningen welke patronen er schuilgingen achter het hemellichaam, en verbonden het dus niet langer aan onverklaarbare rampen. Wanneer zal deze komeet opnieuw met het blote oog te zien zijn, vraagt Gibbon tenslotte, en wie zal hem dan duiden, en hoe? Hij waagt zich aan de volgende voorspelling:

> 'At the eighth period, in the year two thousand three hundred and fifty-five, their calculations may perhaps be verified by the astronomers of some future capital in the Siberian or American wilderness.' (Gibbon, *Decline and Fall* 43)

Laten we hopen dat Gibbon gelijk krijgt, en dan vooral met de voorspelling dat deze rationele, verlichte, toekomstige astronomen, onze verre nakomelingen, in het jaar 2355 kunnen leven in een leefbare en barmhartige menselijke beschaving, waar dan ook, en van welke aard dan ook.

Literatuur

Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Edited and introduced by John Adams* (Londen 1996 (1776)).

Edward Gibbon, *Memoirs of My Life. Edited and introduced by D.M. Low* (Londen 1984 (1796)).

Roy Porter, *Edward Gibbon. Making History* (Londen 1988).

Carl Woodring (red.), *The collected works of Samuel Taylor Coleridge. Volume 14, Table Talk part 2* (Princeton 1990).

Noten

1 Coleridge, in Woodring (1990) 249.

2 Veel inzichten in dit artikel zijn ontleend aan het uitstekende boek van Porter (1988), een prachtige en toegankelijke inleiding op het leven en denken van Gibbon.

3 Gibbon (1796 = 1984), hoofdstuk 6.

4 Gibbon (1776 = 1996) xxxv.

5 Herodotus, *Historiën* 1,5.

6 Polybius, *Historiën* 39,5.

7 Zie: https://mainzerbeobachter.com/2015/11/27/ruttes-romeinse-rijk/.

5

Sommige wetenschappers denken dat het tij te keren is

Koen Vacano Edward Gibbons T*he History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1789) gaat over het verre verleden, maar behelst ook een visie op de toekomst. Sterker nog, het werk heeft een verrassend grote invloed gehad op het moderne sciencefiction-genre. Galactische, ondergaande *imperia*, geënt op Gibbons Romeinse, zijn daarin aan de orde van de dag en worden ingezet als kritische spiegels voor het heden.

Gibbons galactische imperium:

Decline and Fall als fundament van politieke sciencefiction

Gibbons *Decline and Fall of the Roman Empire* staat terecht bekend als een van de meest beeldbepalende geschiedwerken over de oudheid. De impact ervan is niet alleen zichtbaar in de wetenschap, maar ook in de populaire cultuur. Bekende voorbeelden zijn Anthony Manns *Decline and Fall of the Roman Empire* (1964) en Ridley Scotts *Gladiator* (2000), films die, net als Gibbon, de opvolging van Marcus Aurelius door Commodus presenteren als symbolisch beginpunt van een lang proces van verval. Tegenwoordig zijn dit soort films die de oudheid verbeelden echter een minderheid in Hollywood. Sciencefiction- en fantasyfilms zoals *Star Wars*, *The Avengers* en *Dune* brengen al jaren het meeste geld in het laatje. De oudheid is daarin op het eerste gezicht ver te zoeken. Is daarmee de doorwerking van Gibbon in de popcultuur ook ten einde?

In deze bijdrage wil ik aantonen dat niets minder waar is. Gibbons werk heeft namelijk juist een grote invloed gehad op de moderne sciencefictiontraditie. Drie sleutelwerken in dit populaire genre, *Foundation* (een boekenreeks van Isaac Asimov uitgegeven tussen 1943 en 1993 en sinds 2021 ook een serie op AppleTV+), *Dune* (een boekenreeks van Frank Herbert uitgegeven tussen 1965 en 1985, in 1984 en 2021 ook verfilmd) en *Star Wars* (een filmreeks van George Lucas, die zich sinds 1977 heeft uitgespreid over vele series, videogames en andere media), zijn direct of indirect geïnspireerd door Gibbon, en elkaar. Tot de dag van vandaag werkt *The Decline and Fall of the Roman Empire* in deze reeksen door als model voor de politiek van hun futuristische werelden – en daarmee, zoals dat hoort bij sciencefiction, ook indirect voor kritische reflectie op onze eigen wereld.

Galactische *Decline and Fall*

Laten we beginnen bij *Foundation*. Deze boekenreeks van Asimov (de eerste trilogie verscheen tussen 1942 en 1950, daarna verschenen nog vele vervolgen) mag gelden als fundament voor het moderne sciencefictiongenre, vooral vanwege de vernieuwende focus op het wel en wee van een galactisch imperium (later een grote inspiratie voor *Dune* en *Star Wars*). De hoofdstad daarvan is de planeet Trantor, in zijn geheel één grote stad. 'Alle wegen leiden naar Trantor', is een gezegde in de boeken, waarmee het galactische keizerrijk onmiskenbaar als echo van het Romeinse wordt neergezet. Of eigenlijk, van Gibbons visie daarop, want Asimov heeft er nooit een geheim van gemaakt dat hij diens werk (zo'n vierduizend pagina's) niet één, maar twee keer heeft gelezen.

De plot van *Foundation* wordt in gang gezet door een expliciet gibboniaanse voorspelling van hoofdpersoon Hari Seldon: 'I refer, gentlemen, to the developing *decline and fall of the Galactic Empire*.'[1] Het galactische keizerrijk, dat in principe goed is of in ieder geval te verkiezen boven chaos, zal ten onder gaan en wel door oorzaken die we

1

Afbeeldingen
1 Frontispiece van de *Gesta Theodorici* met de staatsman Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus, 1176-1177. Universiteitsbibliotheek Leiden.
2 Filmposter van de film *Dune*.
3 Hari Seldon, personage in *Foundation*, die de psychohistorie ontwikkelt om met algoritmes de toekomst te voorspellen en dus ook de ondergang van het *Galactic Empire*. Flickr.com.
4 Fan verkleed als keizer Palpatine bij het Colosseum. Claudio Marinangeli. Flickr.com.

kennen uit Gibbons analyse van het Romeinse Rijk: door constante expansie maakt het rijk meer vijanden aan de grenzen, krijgen de eigen generaals onvermijdelijk meer macht en wordt de bestuurlijke elite in het centrum gezapig, decadent en corrupt. Seldon kan het weten, want hij is als wetenschapper gespecialiseerd in 'psychogeschiedenis', een discipline die op basis van *big data analysis* van het verleden grootschalige sociaal-politieke ontwikkelingen kan voorspellen – een soort futuristische Gibbon dus, die zijn kennis van het verleden op ultieme wijze relevant maakt voor de toekomst.

Eigentijdse spiegels

Ook deze toekomstgerichtheid kan gezien worden als *Decline and Fall*-receptie. Gibbon schetst namelijk regelmatig parallellen tussen het Romeinse Rijk en het 'British Empire', dat in Britse ogen indertijd eveneens 'het voornaamste deel van de aarde en het meest geciviliseerde deel der mensheid omvatte' (zoals Gibbon het Romeinse Rijk omschrijft in zijn eerste hoofdstuk),[2] maar ook onmiskenbare tekenen van 'verval' begon te vertonen. Nog tijdens de publicatie van de zes *Decline and Fall*-delen (tussen 1776 en 1789) scheidden de Amerikaanse kolonies zich af. Dus, stelt Gibbon, 'this… [history] may be usefully applied to the instruction of the present age […] and we may inquire, with anxious curiosity, whether Europe is still threatened with a repetition of those calamities, which formerly oppressed the arms and institutions of Rome'.[3] Kunnen wij leren van de fouten van de Romeinen? Eigentijdse lezers lijken deze vraag van Gibbon vrij serieus genomen te hebben. Een paar jaar na *Decline and Fall* publiceerde William Playfair (in 1805) *An Inquiry into the Permanent Causes of the Decline and Fall of Powerful and Wealthy Nations. Designed To Shew How The Prosperity Of The British Empire May Be Prolonged*. Met andere woorden: een werk dat op basis van statistische analyses van het verleden (waaronder, zoals expliciet gemaakt in de titel, de val van het Romeinse Rijk zoals beschreven door Gibbon) economische beleidsaanbevelingen doet ten goede van het Britse Rijk. Zo bezien kunnen Gibbon en Playfair gezien worden als *founding fathers* van de 'psychohistorie' die Seldon beoefent in *Foundation*.

Net als Gibbon gebruikt Asimov zijn futuristische keizerrijk als model voor zijn eigen tijd. Over de totstandkoming van *Foundation* schrijft hij in een inleiding: 'The date was August 1, 1941. World War II had been raging for two years. France had fallen, the Battle of Britain had been fought, and the Soviet Union had just been invaded by Nazi Germany. The bombing of Pearl Harbor was four months in the future. […] I thought of soldiers, of military empires, of the Roman Empire – of a Galactic Empire – aha!'[4] Zo weerspiegelt Asimovs vallende, galactische keizerrijk dus niet alleen het Romeinse Rijk, maar ook de door oorlog bedreigde Amerikaans-westerse wereldorde.

2

Geleerd van Romeinse fouten

In een belangrijk opzicht wijkt Asimov echter af van Gibbons model: in de *Foundation*-boeken is er hoop. Hoewel de val onvermijdelijk is, kan de periode van chaos die erop volgt verkort worden van dertigduizend tot slechts duizend jaar. Hoe precies? Seldon richt twee 'Foundations' op (vandaar de titel), kolonies aan de uiteinden van de Melkweg die de kennis der mensheid moeten bewaren en moeten aansturen op het ontstaan van een nieuwe wereldorde, hetgeen vele honderden pagina's later inderdaad gebeurt.

3

Dit is natuurlijk geen receptie van *Decline and Fall*, maar wel van de geschiedenis die erop volgde: na de 'val' volgen er 'middeleeuwen' (in *Foundation* letterlijk 'dark ages' genoemd) en tot slot een soort 'renaissance'. Zelfs de twee 'Foundations' hebben waarschijnlijk een historisch precedent. Asimov, die ook populairwetenschappelijke geschiedenisboeken schreef, besteedt in zijn boek over *The Dark Ages* veel aandacht aan Cassiodorus, een staatsman die leefde rond het eind van de 5de eeuw.[5] Cassiodorus stichtte twee kloosters die hij de opdracht gaf om zoveel mogelijk boeken te kopiëren, volgens de populaire interpretatie (die Asimov echoot) omdat hij het verval om zich heen zag en de klassieke kennis wilde behouden voor latere tijden – net als Seldon dus.

Door historische kennis en wetenschap, in de vorm van de 'Foundations,' te presenteren als reddende krachten, geeft Asimov in essentie positief antwoord op de vraag of we van de val van Rome kunnen leren. De psychohistorici hebben niet alleen lessen getrokken uit de val van Rome, maar uit de gehele geschiedenis, en kunnen juist door dit overzicht de toekomst veiligstellen. Ook hierin kunnen we een weerspiegeling van Asimovs eigen tijd lezen. Asimov, en heel het Westen met hem, hoopte in de jaren veertig en vijftig op een wereld waarin de verschrikkingen van oorlog nooit meer zouden plaatsvinden; een wereld geordend door mensenrechten, geopolitieke verdragen en grootschalige, economische plannen; een wereld, kortom, hersteld door kennis, rationaliteit en wetenschap, net als in *Foundation*.

Democratie als keizerrijk

Een keizerrijk dat symbool staat voor het herstel van de westerse democratie na de oorlog, heeft iets paradoxaals, maar juist het onderliggende model van Gibbon kan dit deels verklaren. Ook in *Decline and Fall* wordt het Romeinse Rijk immers als spiegel voor het 'verlichte,' 'vrije' Engeland gepresenteerd. Hetzelfde geldt in essentie voor de Gibbon-recepties in de films van Mann en Scott. In *Fall of the Roman Empire* wordt Marcus Aurelius geportretteerd als een liberale, vredelievende leider van een (in zijn eigen woorden) 'family of nations', die wordt tegengewerkt en vermoord door zijn intolerante en oorlogszuchtige zoon Commodus; het bioscooppublieke zag waarschijnlijk parallellen met het naoorlogse Amerika, dat zelf ook de spil was in een 'family of nations' (de Verenigde Naties), door moord ontdaan werd van een liberale president (Kennedy), en geteisterd werd door interne twist over tolerantie (mensenrechten) en oorlog (Vietnam). Ook *Gladiator* (als *remake* van Manns film een indirecte Gibbon-receptie) houdt het bioscooppublieke een spiegel voor, maar dan vooral door de zucht naar entertainment van het publiek zelf naar voren te schuiven als corrumperende factor in een proces van verval: 'are you not entertained?' schreeuwt gladiator-hoofdpersoon Maximus, terwijl hij een zwaard het publiek in smijt. De 'val van een wereldrijk' is steeds het primaire vergelijkingspunt; of dat rijk nu autocratisch of democratisch is, lijkt, althans voor Asimov, Mann en Scott, voor de parallel niet van belang.

Latere werken in de populaire sciencefictiontraditie hebben hier echter juist wel een punt van gemaakt. Zowel *Dune* als *Star Wars*, elk van beide op zich weer een enorm invloedrijke serie, is sterk geïnspireerd door *Foundation* – en *Star Wars* op zijn beurt ook weer door *Dune* – en zet daarmee indirect de doorwerking van *Decline and Fall* voort. (Van directe lezing van Gibbon is waarschijnlijk geen sprake, al zijn er in beide werken wel meer echo's van de oudheid te herkennen dan alleen Asimovs mediatie kan verklaren, zoals we zullen zien.) Beide tonen

weer een galactisch keizerrijk dat ten onder gaat, inclusief een stadsplaneet à la Trantor-Rome. Maar nu is dat keizerrijk nadrukkelijk *slecht* en willen de hoofdpersonen, Luke Skywalker in *Star Wars* en Paul Atreides in *Dune* (een naam die de diepere klassieke wortels van die serie verraadt), het juist ten val brengen in plaats van herstellen, waarin zij uiteindelijk ook slagen.

Terug naar de Republiek

In de *Star Wars*-films draait dit uit op een bijna diametrale omdraaiing van *Foundation*. Waar in *Foundation* de eeuwen *na* de val gelden als 'dark ages', wordt die term in *Star Wars* toegepast op de keizertijd zelf. Zoals Obi-Wan Kenobi de *Star Wars*-tijdlijn samenvat in de eerste film (*Episode IV*), 'for over a thousand generations, the Jedi Knights were the guardians of peace and justice in the Old Republic; before the dark times, before the Empire'. In plaats van duistere middeleeuwen omringd door de vredige voorspoed van het keizerrijk, wordt hier een duister keizerrijk omringd door gouden tijden van democratie. Deze nadrukkelijke verkiezing van democratie boven autocratie kan gezien worden als een logische aanpassing, die Asimovs (en indirect Gibbons) model dichterbij moderne, westerse idealen brengt, maar toch de Romeinse geschiedenis niet uit het oog verliest.

Er zijn in *Star Wars* namelijk wel degelijk verwijzingen naar de Romeinse oudheid te herkennen – een amfitheater, een triomfboog en namen als 'Valorum' en 'Tyranus' komen voorbij. Maar in plaats van de val van het keizerrijk, weerspiegelt de plot vooral de val van de republiek.[6] In de zogenaamde '*prequel*-films' (delen *I*, *II* en *III* die laten zien wat voorafging aan de eerste film, *Episode IV*) zien we hoe er een burgeroorlog ontstaat in de galactische republiek, hoe de macht van het leger en politieke leiders daardoor toeneemt en hoe een ambitieuze politicus daarvan profiteert en zichzelf uitroept tot keizer. Om de parallel met Rome te bestendigen heet die politicus ook nog eens 'Palpatine' – in het Engels slechts één letter verwijderd van de Palatijn ('Palatine') – en kleedt hij zich, net als Augustus, *capite velato* ('met bedekt hoofd').

Not such a long time ago…

Ook deze futuristische verbeelding van de Romeinse geschiedenis staat echter niet los van zijn eigen historische context. De kwade keizer Palpatine doet, behalve aan Augustus, ook denken aan Hitler, die natuurlijk verser in het collectieve geheugen zat. Deze betekenislaag wordt in de originele *Star* Wars-trilogie (1977-1983) versterkt door de grijze uniforms die de keizerlijke officieren dragen en de officiële kleuren van het keizerrijk (zwart-wit-rood). Dit sluit bovendien aan bij een lange Hollywood-traditie waarin simpele, vrijgevochten helden strijden tegen autocratische schurken – denk aan James Bond versus de Russen, maar ook Ben-Hur versus de Romeinen. Kortom, wij zijn goed, zij zijn slecht en wij winnen. Daarmee lijkt Gibbons reflectieve, waarschuwende gebruik van de geschiedenis in *Star Wars* geen plaats te hebben. Wie echter iets kritischer kijkt, kan in *Star Wars* toch ook gibboniaanse reflectie vinden. De *feel-good*-interpretatie van de films staat of valt met de identificatie van het 'evil Empire' met de totalitaire vijanden van de westerse democratieën (zoals Reagan de term interessant genoeg zelf eens gebruikte om de Sovjetunie te karakteriseren).[7] Maar de kracht van sciencefiction en fantasy – en in zekere zin ook van het verre verleden zoals Gibbon het als spiegel gebruikte – is nu juist dat zulke een-op-een-identificaties nooit volledig opgaan. Kunnen we het keizerrijk misschien ook als symbool lezen voor de Verenigde Staten? Daar valt verrassend veel voor te zeggen. De manier waarop de keizerlijke Stormtroopers in *Episode VI* (1983) ten strijde trekken tegen primitieve Ewoks op een bosmaan en ondanks hun superieure materiaal door de guerrillatactieken van de teddyberen (want dat zijn de Ewoks) worden verslagen, doet bijvoorbeeld sterk denken aan het lot van de Amerikanen in Vietnam. Is Palpatine dan een soort Nixon? Zijn troonzaal is in ieder geval opvallend ovaal.

In de *prequel*-films worden de parallellen tussen het (opkomende) keizerrijk en de Verenigde Staten verder bevestigd. Anakin, de initieel goede hoofdpersoon die verandert in de kwade Darth Vader, zegt op het cruciale moment van transformatie tegen zijn oude vriend Obi-Wan: 'If you're not with me, then you're my enemy.' Het is bijna een direct citaat van president Bush, die, vier jaar voordat de film uitkwam (in 2005), de Afghanistanoorlog inluidde met de frase: 'either you are with us, or you are with the terrorists.' Verder heet een van de ondergeschikte boeven 'Nute Gunray', een overduidelijke verbastering van Newt Gingrich, een notoire, Amerikaanse pro-wapenpoliticus. De gibboniaanse fantasygeschiedenis van het *Star Wars*-universum bevat dus wel degelijk een waarschuwing voor het heden, die misschien in 2022 nog wel relevanter is dan in 2005, namelijk dat elk vrij land het in zich heeft om te vervallen tot autocratie.

Literatuur

Isaac Asimov, *The Dark Ages* (Boston 1968).

Isaac Asimov, *The Foundation Trilogy. Bantam Spectra Decorative Edition. Foundation; Foundation and Empire; Second Foundation* (New York 2011).

Miles Booy, *Reading a Modern Film Franchise. Interpreting Star Wars* (Londen & New York 2021).

Michael B. Charles, 'Remembering and Restoring the Republic: *Star Wars* and *Rome*', Classical World 108,2 (2015) 281-298.

Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Abridged edition. E-book edition* (New York 2001).

Frank Herbert, *Dune Messiah* (New York 2019).

Daniel Immerwahr. 'The Quileute *Dune:* Frank Herbert, Indigeneity, and Empire', *Journal of American Studies* 56,2 (2021) 191-216.

William Playfair, *An Inquiry into the Permanent Causes of the Decline and Fall of Powerful and Wealthy Nations. Designed To Shew How The Prosperity Of The British Empire May Be Prolonged* (Londen 1805).

Martin M. Winkler, *Classical Myth & Culture in the Cinema* (Oxford 2001).

4

Totalitaire helden

Overigens zou men zo'n politiek-kritische lezing ook op de *Foundation*-boeken kunnen loslaten, wat een andere verklaring kan bieden voor de paradoxale parallel tussen het galactische keizerrijk en de eigentijdse, westerse wereldorde. Het gedrag van de psychohistorici heeft in de boeken ook best wat problematische kanten: zij werpen zich op als goddelijke leiders, drukken alternatieve denkwijzen de kop in en tolereren geen enkele afwijking van het lineaire pad dat zij hebben uitgestippeld naar een nieuw keizerrijk. Is dat pad dus wel zo goed? Moet men de oude (keizerlijke) orde wel willen herstellen? Leidt een heilig geloof in de wetenschap wel echt tot een betere wereld? Zo kunnen we *Foundation* ook lezen als een aansporing tot kritische reflectie op de manier waarop de westerse wereld wederopgebouwd moest worden na de oorlog – en de valkuilen daarbij (lees: zelf onverhoopt in totalitarisme vervallen).

Dit lijkt in ieder geval de lezing van *Foundation* te zijn die Frank Herbert in *Dune* heeft overgenomen. Weliswaar verslaat Paul Atreides daarin in het eerste boek het keizerrijk, maar in het veel minder gelezen tweede deel ontpopt hij zich daarna algauw zelf als messianistische dictator, die een pad vol geweld en onderdrukking uitstippelt, omdat het volgens zijn visioenen – vergelijk de voorspellende gave van de psychohistorici – de best mogelijke toekomst zou garanderen. Op een bepaald moment reflecteert Paul op zijn daden en komt hij tot de conclusie dat hij veel meer slachtoffers heeft gemaakt dan Hitler.[8] Volgens Herbert zelf is dit bedoeld als kritiek op de grote verhalen van leiders in het algemeen, inclusief populaire Amerikaanse presidenten zoals Kennedy, die de Verenigde Staten tijdens Herberts schrijven dieper en dieper de Vietnamoorlog in hielpen.[9]

***Decline and Fall* in de 21ste eeuw**

Ook de recente AppleTV+-adaptatie van *Foundation* neemt duidelijk afstand van de keizerlijke sympathieën van de psychohistorici. In een videoboodschap laat Hari Seldon de Foundation-bewoners weten dat hun echte missie niet is om een nieuw keizerrijk te stichten, maar juist om het oude te laten vallen, zodat het plaats kan maken voor een beter systeem. Bovendien voert de serie een heel nieuwe oorzaak voor de val aan: de planeet van een andere hoofdpersoon dreigt door een stijgende zeespiegel ten onder te gaan en het keizerrijk doet er niets aan om dat op te lossen.

Zo vertaalt de serie Asimovs werk weer naar onze tijd en bewijst daarmee eens temeer de vitaliteit van een lange traditie die, zoals we hebben gezien, uiteindelijk teruggaat op *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Ondanks, of misschien juist door, het feit dat iedere schakel in de complexe keten van recepties Gibbons model voor zijn eigen historische context heeft aangepast – met als gevolg dat wij nu futuristische planetenrijken ten onder zien gaan aan klimaatverandering – werkt de kern ervan door tot de dag van vandaag. In de spiegel van een groot rijk in verval, of dat nu in het verre verleden of de verre toekomst ligt, reflecteren wij op onze eigen wereldorde – een kern die, hoe paradoxaal dat ook klinkt, Gibbons geschiedenis van het Romeinse Rijk tot fundament van het populaire sciencefictiongenre maakt.

Noten

1 Asimov (2011) 35.
2 Gibbon (2001) 47.
3 Gibbon (2001) 459.
4 Asimov (2011) vii.
5 Asimov (1968) 50.
6 Winkler (2001) 272-290 en Charles (2015).
7 Booy (2021) 47.
8 Herbert (2019) 138-39.
9 Immerwahr (2021) 212.

Uitvreters, vrekken en dieven aan tafel

Martialis over Romeinse *dinner parties*

1

Anke Van Haudenhuyse Martialis, Romes grootste epigrammendichter, brengt in zijn gedichten verslag uit over het dagelijkse reilen en zeilen in de grootstad. Een heel scala aan onderwerpen passeert de revue. In dit artikel zijn de Romeinse *dinner parties* aan de beurt.

Etiquette: voor sommigen een concept uit lang vervlogen tijden, voor anderen een absolute *must*. Je wil toch niet als een gestampte boer of vrek bekend staan? Zeker wanneer er feestelijke aangelegenheden op til zijn, wemelt het op internet van de lijstjes met do's-and-don'ts aan tafel. Ook bij de Romeinen golden er bepaalde beleefdheidsregels en omgangsvormen, wanneer je bij iemand uitgenodigd werd. Hoeveel gasten nodigde de gastheer uit? Welke gerechten schotelde hij zijn gasten voor? Martialis heeft veel epigrammen geschreven over de gezamenlijke maaltijd die ons hierover informatie verschaffen.

Een Romeinse maaltijd

De hoofdmaaltijd voor een Romein was de *cena* of het meergangendiner. Die begon aan het eind van de middag, vaak na een bezoek aan het badhuis.[1] Welgestelde Romeinen traden daarbij vaak op als gastheer. De *cena* was immers hét uitgelezen moment voor hen om zich te presenteren: de gastheer kon zijn rijkdom, smaak en gastvrijheid etaleren door verfijnde gerechten en goede wijn aan zijn gasten te serveren. Hij moest daarbij wel goed in de gaten houden dat het diner niet ontaardde in *luxuria* (decadentie), want soberheid en eenvoud waren zelfs in de keizertijd nog steeds na te streven idealen.[2] Ook voor de keizer zelf trouwens. Want ook al kon hij zich heel wat meer veroorloven dan gewone burgers, toch was die vrijheid niet zonder risico: de manier waarop hij zich aan tafel gedroeg, was voor de Romeinen een belangrijke lakmoesproef voor zijn beleid. Keizers die zich te buiten gingen aan culinaire excessen, Elegabalus bijvoorbeeld, stonden niet meteen geboekstaafd als wijze en milde heersers.[3]

Een gezamenlijke maaltijd organiseren hield ook nog een ander, belangrijk voordeel in voor de gastheer: het kon een handig middel zijn om vriendschapsbanden aan te knopen of te onderhouden met invloedrijke mensen. In de Romeinse samenleving bestond er immers een systeem van wederzijdse afhankelijkheid tussen een

cliens, een Romein uit een lagere sociale klasse, en een *patronus*, die optrad als beschermheer van de eerstgenoemde. In ruil voor gunsten of geld was de *cliens* politieke steun en allerlei symbolische diensten aan zijn *patronus* verschuldigd. 's Morgensvroeg trok een hele schare van cliënten naar het huis van hun rijke patroon om hem de ochtendgroet te brengen bijvoorbeeld.[4]
Een uitnodiging voor het *convivium* (letterlijk 'het samen leven') was voor de patroon een gebruikelijke manier om zijn cliënten te vergoeden voor bewezen diensten. Tijdens zo'n gezamenlijk diner was de na te streven deugd *aequitas* (gelijkheid), wat op het eerste gezicht nogal contradictorisch aanvoelt. In de Romeinse samenleving was men zich immers hyperbewust van hiërarchische verschillen, maar aan tafel moest er gelijkheid heersen. Dat idee vloeide voort uit de gedachte dat alleen vrienden aan tafel verenigd zijn. En hoewel er niet altijd sprake zal zijn geweest van oprechte gevoelens van genegenheid tussen een patroon en zijn cliënten, wilde men toch die illusie in stand houden. Die nobele opvatting wordt onder andere teruggevonden bij Plinius en Seneca.[5]
Concreet kwam het er dus op neer dat men geen andere gerechten mocht serveren aan de gasten op basis van hun sociale status. In de praktijk gebeurde dat natuurlijk wél. Wanneer je in de ogen van je patroon niet zo belangrijk was, kwam je er tijdens een diner soms wel erg bekaaid vanaf. Bij Martialis treffen we daar grappige (en pijnlijke) voorbeelden van aan.[6]
Dat het standenverschil aanleiding kon geven voor allerlei grappige situaties aan tafel, mag duidelijk zijn. Zowel gast als gastheer krijgen van Martialis flink wat vegen uit de pan.

Selius, uitvreter n°1

Het eerste typetje dat we willen bespreken is dat van de uitvreter: het gaat daarbij vaak (maar niet altijd) om mannen uit een lagere sociale klasse die koste wat kost een uitnodiging voor een diner te pakken willen krijgen. In het tweede epigrammenboek heeft Martialis een drieluik uitgewerkt rond de figuur van Selius, een fictief personage dat enkel in die drie gedichten optreedt. Hij is hét schoolvoorbeeld van de parasiet. In het eerste epigram leveren Selius' inspanningen niet de felbegeerde uitnodiging op. Dat stemt hem zo uitermate droef dat je zou geloven dat hem een groot onheil heeft getroffen, schrijft Martialis:

Met betrokken gezicht sloft Selius door de zuilengangen.
's Avonds laat, Rufus, loopt hij daar nog rond te hangen.
Een stil verdriet is het wat hem verwondt,
z'n zwijgzame gelaat hangt tot op de grond.
Hij slaat zich op de borst, rukt de haren uit het hoofd.
Je zou onmiddellijk hebben geloofd:
z'n broer is dood of minstens een goede vriend.
Maar nee, voorlopig wordt hij gul door het lot bediend:
zijn beide zonen zijn – ik hoop nog lang! – gezond en wel.
En ook zijn vrouw bezit een kloek gestel.
Bezittingen en slaven zijn zoals het hoort.
Over pachter en rentmeester geen enkel kwaad woord.
Waarom dan al dat rouwmisbaar?
Thuis eten valt hem zwaar.[7]
(2,11)

We leren Selius hier kennen als een welstellende Romein. Hij bezit niet alleen slaven, maar ook een *colonus* (een pachter) en een *vilicus* (opzichter op een boerderij), wat aangeeft dat Selius redelijk wat landbouwgrond bezit. Arm is hij dus zeker niet. Waarom wil hij dan absoluut niet thuis dineren, zoals het slotvers aangeeft? Gezamenlijke maaltijden waren in het sociale netwerk van de Romeinse elite zeer belangrijk. Wie nooit een invitatie ontving, bestond zogezegd niet in Rome. Je stond dan nóg lager dan de arme cliënten die wél af en toe bij hun patronus over de vloer kwamen. Het rouwmisbaar van Selius geldt voor hemzelf: in de ogen van de ander bestaat hij duidelijk niet. Hij is onzichtbaar en dus eigenlijk zo goed als (sociaal) dood.
In epigram 2,14 worden Selius' pogingen steeds driester. Het lijkt hem niet uit te maken wíe hem uitnodigt, zolang hij maar uitgenodigd wordt. Alle drukke ontmoetingsplekken in Rome schuimt hij af en die ontvouwen zich als een panorama voor onze ogen. Het is pas in een derde epigram dat Selius het vermoeide lichaam te rusten kan leggen op een aanligbank en zijn lege maag kan vullen. Eindelijk heeft zijn hielenlikkerij hem iets opgeleverd:

Literatuur

Mary Beard, *Pompeii. Het dagelijkse leven in een Romeinse stad* (Amsterdam 2010).

Philip Matyszak, *Het oude Rome voor vijf denarii per dag* (Amsterdam 2008).

Colette Planken, *Rome aan tafel: ideaal en praktijk van het Romeinse diner* (Deventer 2007).

Rosario Moreno Soldevilla, Alberto Marina Castillo & Juan Fernández Valverde, *A Prosopography to Martial's Epigrams* (Berlin & Boston 2019).

J.P. Sullivan, *Martial. The Unexspected Classic* (Cambridge 1991).

Lindsay & Patricia Watson, *Martial. Selected Epigrams* (Cambridge 2003).

Craig A. Williams, *Martial. Epigrams Book Two. Edited with Introduction, Translation, and Commentary* (Oxford 2004).

Hoor eens hoe Selius z'n lof zit aan te dikken
in de hoop zo een gratis diner te strikken.
Of je nu pleit of uit eigen werk zit voor te lezen,
steevast word je door hem de hemel in geprezen:
'Die zit! Hoe indrukwekkend en ad rem!
Hoe gedurfd en slim zet je hem klem!'
'Ah, net wat ik zocht! De deal is rond:
je hebt je diner. Houd nu dus je mond.'
(2,27)

Selius is niet kieskeurig in wie hij kushandjes toewerpt.

Selius is niet kieskeurig in wie hij kushandjes toewerpt. Het maakt hem ook niet uit wat je precies aan het doen bent: hij gebruikt nietszeggende complimenten in de hoop daarvoor een invitatie voor een diner te kunnen strikken.

Dento en Vacerra, uitvreters n°2 en 3

Waar Selius blij is met één uitnodiging, bestaat er nog een ander type tafelschuimer, het type dat op meer dan één paard tegelijk wedt. Een man genaamd Dento, die opduikt in een epigram in het vijfde boek, 'verzamelt' bijvoorbeeld uitnodigingen en verschijnt vervolgens in het huis dat het meest luxueuze diner in petto heeft. Een zeer onverkwikkelijke gewoonte, vindt Martialis:

Vreemd: Dento heeft z'n kar gekeerd
en heeft nog steeds niet bij me gedineerd.
Ik heb hem nu al voor de vierde keer geïnviteerd
en telkens wordt mijn uitnodiging afgeserveerd.
Viér keer! Wie had dat geloofd?
Dento, die zich zo heeft uitgesloofd
om een uitnodiging te bekomen
en daarvoor naar thermen en theater was gekomen?
Hij verscheen zelfs in elk openbaar toilet
en nu word ik bruut door hem opzij gezet.
Tuurlijk: je hebt elders een vettere tafel gevonden.
Bij de grootste keuken staan de meeste honden.
Wacht maar, men zal jou snel genoeg leren kennen
en joú dumpen wanneer je aan komt rennen.
En wanneer de luxekeuken jou aan kant heeft gezet,
verschijn je als weleer in elk openbaar toilet.
(5,44)

In bovenstaand epigram worden de openbare toiletten vermeld als plek waar je invitaties voor een diner aan de haak kon slaan. Dat was blijkbaar niet zo ongewoon. In epigram 11,77 is het openbare toilet voor een zekere Vacerra de enige place to be voor zijn schaamteloos gehengel. De toegang hiertoe was immers gratis. Voor het badhuis of het theater moest je betalen. Uit andere epigrammen waarin Vacerra optreedt, kunnen we afleiden dat hij een arme luis was.[8] In epigram 12,32 noemt Martialis hem *Irus tuorum temporum* (9), de bedelaar uit de *Odyssee* die van Odysseus een pak rammel kreeg.

3

In elk publiek toilet
heeft Vacerra zich al neergezet.
Menig uur heeft hij er gesleten
en niet één keer heeft hij er gescheten.
Wat hij dan zoekt op de plee?
Een uitnodiging voor een diner!
(11,77)

Voor zowel Dento als Vacerra komt het eten op de eerste plaats. Is Dento een culinaire fijnproever én een gierigaard, dan wil Vacerra vooral gratis kunnen eten. Dat beeld past ook bij de andere epigrammen waarin de twee mannen verschijnen. In epigram 8,31 reist Dento, pas getrouwd en nog kinderloos, naar Rome om het *ius trium liberorum* te verkrijgen. Dat *ius* was niet enkel een eer voor Romeinse burgers met minstens drie kinderen, maar had ook belangrijke financiële implicaties: zo kon je een erfenis ontvangen van iemand, waar je anders geen recht op zou hebben.[9]
In epigram 11,66 oefent Vacerra allerlei jobs uit met een zeer kwalijke reputatie: *delator* (klikspaan), *calumniator* (iemand die valse eden of getuigenissen aflegt), *fellator* (iemand die mannen oraal ter wille is). Vreemd dat Vacerra ondanks al die jobs nog altijd geen geld heeft en naar de buitenwereld toe blijft beweren arm te zijn, schrijft Martialis. Vacerra doet al die dingen dus louter voor het plezier of de kick. Logisch dat zo iemand op de minst gezellige van alle drukke plekken een gratis maaltijd probeert te scoren.

Vrekken aan tafel

Mocht je als gast eindelijk je entree maken, dan was je overgeleverd aan de grillen van de gastheer. Martialis brengt in het begin van zijn eerste boek een zekere Caecilianus ter sprake:

Als gastheer, Caecilianus, ben jij excentriek.
Jij beschouwt je gasten enkel als publiek.
Jij bent de enige die eet en onbeperkt
champignons naar binnen werkt.
Zo'n gulzige maag en keel verdienen maar één boleet:
degene die keizer Claudius de das omdeed.
(1,20)

Caecilianus is bij Martialis vaak de kop van jut. Hij is iemand die er niet in slaagt om de sociale omgangsvormen na te leven.[10] Het typetje van gierige en gulzige gastheer zit hem bijgevolg als gegoten, zoals in bovenstaand epigram. Hij doet zich als enige te goed aan champignons, een in de oudheid zeer gegeerd gerecht. Keizer Claudius was er dol op en zou door zijn vierde echtgenote, Agrippina, daarmee vergiftigd zijn. Dat vindt Martialis een passende straf voor de extreme gulzigheid van Caecilianus. Ook de volgende gastheer is met hetzelfde sop overgoten en verdient een ellendig einde:

Met zéstig waren we gisteren bij jou, Mancinus!
Feest!
Maar achteraf bekeken was ik er beter niet bij geweest.
Het enige dat werd opgediend was everzwijn.
Dan kan je moeilijk spreken van een festijn.
Geen mierzoete druiven of paradijsappels, als honing zo zoet.
Of peren die je met de takken van de brem opbinden moet.
Niet één granaatappelpit die op de rozebottel gelijkt.
Geen enkele Umbrische kaas heeft op je tafel geprijkt.
Van olijven uit Picenum heb je ons ook niet voorzien.
Enkel dat everzwijn, erg klein bovendien, hebben we gezien,
zo eentje dat een dwerg nog zonder net of speer kan vangen.
En enkel jij zat je vol te vreten met bolle wangen.
Je gasten hebben niet één hap gegeten.
Het dessert was je dan ook nog vergeten.

Noten

1 Matyszak (2008) 64.
2 Planken (2007) 115.
3 Beard (2010) 286.
4 Beard (2010) 142.
5 Planken (2007) 80-85.
6 Epigram 3,60 bijvoorbeeld.
7 De vertalingen zijn steeds van eigen hand, tenzij anders vermeld.
8 Vacerra treedt op in 8,69; 11,66; 11,77 en 12,32.
9 Sullivan (1991) 25.
10 Soldevilla e.a. (2019) 89-90.
11 NA 13,11,3: '*Nam multos' inquit 'esse non convenit, quod turba plerumque est turbulenta et Romae quidem stat, sedet Athenis, nusquam autem cubat.*'
12 Planken (2007) 89.
13 4,37 en 4,61.
14 Planken (2007) 45.
15 In epigram 7,78 vermeldt Martialis de uier van een zeug (*sumen*) naast andere luxueuzere gerechten.
16 Planken (2007) 50-51.
17 Die kritiek lezen we bijvoorbeeld wél in epigram 12,48. In dat epigram wijst de ik-persoon een invitatie af, omdat de voorgeschotelde gerechten té luxueus zijn en ongezond bovendien. Martialis noemt geelzucht en jicht als twee door voedsel veroorzaakte kwalen.
18 Matyszak (2008) 63.

We hebben dus alleen maar toegekeken.
Wat zijn dat voor ongastvrije streken!
De arena serveert ons wild op dezelfde manier,
maar daaraan beleven we tenminste nog enig plezier.
Jou hoeft men niet meer op everzwijn te traktere-
n.
Men mag je als vetgemeste prooi aan het zwijn
zélf serveren!
(1,43)

Om zestig gasten in je eetkamer een plekje te kunnen geven, moet je al beschikken over een klein paleis. Maar zelfs al had je die ruimte, dan was het niet gebruikelijk om zoveel mensen tegelijk uit te nodigen. Aulus Gellius citeert in zijn werk *Noctes Atticae* 13,11 de Romeinse auteur Varro, die de regels voor een geslaagd feestdiner in een van zijn Menippeïsche satiren uiteengezet heeft. Het minimum aantal gasten moet gelijk zijn aan het aantal Gratiën, namelijk drie. Het maximum aantal gasten mag het aantal Muzen niet overschrijden, negen dus. Een hoop zorgt voor een puinhoop, volgens Varro. De gasten kunnen nergens meer aanliggen, maar moeten rechtstaan in Rome en zitten in Athene.[11]
Het plaatsgebrek krijgt in het epigram van Martialis geen aandacht. Zijn enige bekommernis is het gebrek aan eten. Mancinus nodigt absurd veel mensen uit, kan ze niet allemaal laten aanliggen en hun voldoende eten aanbieden lukt ook al niet. Net zoals bij Caecilianus zijn de gasten gedegradeerd tot toeschouwers. De vraag is waarom Mancinus dan zoveel gasten uitnodigt. Het antwoord: status. Soms werden cliënten zelfs betaald om de eetzaal van hun patronus te vullen.[12] Dat je er dan niet in slaagt om aan elke gast iets te eten te geven, sorteert natuurlijk het omgekeerde effect. Mancinus valt hier onherroepelijk door de mand. Ook in de andere twee epigrammen waarin Mancinus figureert, is hij een windbuil.[13]
De gerechten die de ik-persoon wél graag op tafel had gezien, zijn niet eens zo buitenissig: druiven, peren, kaas en olijven. Ze passen perfect bij het ideaal van de *simplicitas* (soberheid). Een gastheer kon daarmee eerbied afdwingen, zeker wanneer de gerechten van eigen grond kwamen. Die voorkeur voor voedsel van eigen kweek komt voort uit een verheerlijking van het landleven, een oud motief in de Romeinse literatuur en cultuur.[14]
Maar niets van dat alles dus: voor de ik-persoon is het enkel toekijken en achter het net vissen.

Het minimum aantal gasten moet gelijk zijn aan het aantal Gratiën

Afbeeldingen

1 'De Parasiet', Roberto Bompiani, 1875. Getty Center, Los Angeles.
2 Een zomers etentje bij de rijke staatsman Lucius Licinius Lucullus, Gustave Boulanger, 1877. Mayfair Gallery, Londen.
3 Openbare latrine in Ostia Antica, 4de eeuw n.Chr.
4 Mozaïek met varken en truffels, ca. 200 n.Chr. Sala degli animali, Musei Vaticani, Rome.
5 Wandschildering met stilleven van fruit, Casa di Giulia Felice, Pompeji, 63-79 n.Chr. Museo Archeologico di Napoli, Napels.
6 Reconstructie van een *triclinium* (eetkamer). Archäologische Staatssammlung, München.

4

Dieven aan tafel

Niet alleen de gastheer moet kritiek incasseren. Ook onhebbelijke gasten worden in hun hemd gezet. In het onderstaande epigram komen we Caecilianus opnieuw tegen, deze keer in de rol van gast. Maar minder onbeleefd is hij niet geworden:

Alle gerechten op tafel graai je mee:
de uier van een zeug en een varkensfilet,
een wilde hoender en een halve barbeel,
een stuk murene en een zeebaars in z'n geheel,
een sappig duifje en een kippenbout,
alles wordt in een doorweekt servet gedouwd.
Druppend wordt het een dienaar toegestoken.
Het tijdstip om te vertrekken is aangebroken.
Wij liggen er roerloos en voor spek en bonen bij,
terwijl jij je gang gaat, alle schaamte voorbij.
Als er nog iets is waarvoor jij je kan generen,
mag je de gerechten weer aan tafel serveren.
Het is vandáág, Caecilianus, en niet morgen
dat ik je gratis eten wil bezorgen.
(2,37)

De gerechten die de ik-persoon hier serveert, zijn al een pak minder sober. Het apart serveren van bepaalde delen van het varken (hier: de uier en de filet) werd beschouwd als een vorm van *luxuria*.[15] In het oude Rome golden tijdens de republiek zelfs wetten die overdaad en buitensporige luxe verboden, de zogenaamde *leges*

5

sumptuariae. Tegen het einde van de republiek raakten die in onbruik, maar dat weerhield moralisten zoals Plinius de Jongere en Seneca er niet van om tegen zulke verderfelijke eetgewoonten fel van leer te trekken.[16]
Bij Martialis lezen we geen kritiek op het soort eten, maar wel op de lange vingers van Caecilianus.[17] Was het bij de Romeinen de gewoonte dat de gasten aan het eind van het diner restjes mochten meenemen van de gerechten die hen erg gesmaakt hadden, dan was het zeker niet de bedoeling om al tijdens de maaltijd zelf aan het graaien te slaan.[18] Dat is ronduit onbeleefd en asociaal.

Tafelen zoals het hoort

Zowel de gastheer als de gast moesten zich aan bepaalde etiquetteregels houden. Tafelen deed je met minstens drie en maximaal negen. Wilde je toch meer volk uitnodigen, dan zorgde je maar beter voor voldoende eten en dezelfde gerechten voor élke gast. Want niets is zo gênant aan tafel als schaarste, of overdaad: ook extreme luxe werd verguisd.
Als gast moest je eerst en vooral een uitnodiging zien te pakken te krijgen. Voor sommige Romeinen was dat een fulltime bezigheid. Elke drukke plek schuimden ze af: badhuizen, portieken, drukke pleinen. Moreel verwerpelijke individuen hingen zelfs de hele dag op het openbare toilet. En had je eindelijk die felbegeerde invitatie te pakken, dan was het not done om schaamteloos voedsel mee te graaien.
Dat er wel eens iets kon mislopen tijdens een Romeins diner, bewijzen bovenstaande epigrammen. Gelukkig leveren de mistoestanden in de handen van een goed satiricus vermakelijke lectuur op.

6

Musea

Mirte Liebregts

Van nu
tot en met
2 - 7

Villa Farnesina
Via della Lungara 230
Rome
villafarnesina.it

Raffaello e l'antico nella villa di Agostino Chigi

In hetzelfde jaar dat Rafaël stierf (1520), overleed ook de Italiaanse bankier Agostino Chigi. De laatste was naast de pausen Julius II en Leo X een zeer genereuze klant van de schilder. Rafaël bezocht het huis van Chigi, tegenwoordig de Villa Farnesina, zowel als artiest als als vriend van de bankier, die ook een enorme collectie van oudheden had verzameld in zijn villa en in de tuinen. Hoewel veel van de objecten uit Chigi's collectie nu verspreid zijn over vele musea, brengt deze tentoonstelling een groot deel ervan weer bij elkaar. Op die manier wordt de grote invloed duidelijk die Chigi's prestigieuze collectie van standbeelden, sarcofagen, reliëfs en munten had op de artiest uit Urbino.

Kemet – Egypte in hiphop, jazz, soul en funk

Van nu
tot en met
03 - 09

Rijksmuseum van Oudheden
Rapenburg 28
Leiden
rmo.nl

Het oude Egypte en Nubië zijn de afgelopen zeventig jaar een onomstotelijke inspiratiebron geweest voor muzikanten uit de Afkrikaanse diaspora, van jazzartiest Sun Ra en zijn Arkestra tot aan de popsterren Beyoncé en Rihanna en de Nederlandse artiest Ray Fuego. Vaak grijpen deze artiesten terug op de naam die de Egyptenaren zelf aan hun land gaven, Kemet, wat 'het zwarte land' betekent. Deze tentoonstelling laat zien wat het oude Egypte betekent voor deze muzikanten, en neemt je mee op reis door de muziekgeschiedenis. Muzikant Typhoon maakte een audiotour bij de tentoonstelling en rapper Nnelg laat in een nieuwe track horen wat zijn band met het oude Egypte en Nubië is. Daarnaast zie je ook eeuwenoude godenbeelden, gouden juwelen, hiërogliefenteksten en koningsportretten uit verschillende museumcollecties.

Musea

Mirte Liebregts

Van nu
tot en met
17 - 9

Museum Het Valkhof
Keizer Karelplein 33
Nijmegen (tijdelijke locatie)
museumhetvalkhof.nl

De ontdekking van Herwen-Hemeling – Een Romeins heiligdom

In Herwen-Hemeling (Gelderland) hebben archeologen een compleet en relatief ongeschonden Romeins heiligdom ontdekt. Er stonden ooit meerdere tempels, waar Romeinse soldaten vanaf de 1ste eeuw tot de 4de eeuw tot hun goden baden. Er zijn resten van godenbeelden, reliëfs en beschilderd pleisterwerk gevonden. Bijzonder is de vondst van meerdere complete votiefstenen, gewijd aan verschillende goden en godinnen. Dit is voor Nederland, maar ook internationaal, zeer uitzonderlijk. De topstukken van de vindplaats zijn momenteel iedere vrijdag te bezoeken op de tijdelijke locatie van Museum Het Valkhof.

Van nu
tot en met
24 - 9

Musei Capitolini
Palazzo dei Conservatori
Rome
museicapitolini.org

La Roma della Republica. Il racconto dell'Archeologia

Dit project vormt het tweede deel (na de tentoonstelling van La Roma dei Rei 2018) van 'het verhaal van de archeologie', dat voornamelijk gebaseerd is op de eigen collecties van de Capitolijnse musea, met vele objecten die normaal gesproken niet aan het publiek getoond worden. Door middel van een reeks thema's en archeologische contexten illustreert de tentoonstelling de kenmerken en transformaties van de Romeinse samenleving in de loop van vijf eeuwen, vanaf het ontstaan van de Republiek tot aan de oprichting van het Romeinse Rijk.

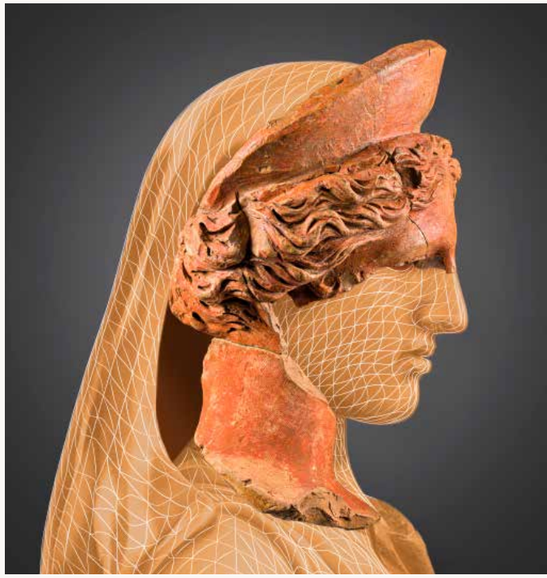

Van nu
tot en met
13 - 8

British Museum
Great Russell St
Londen
britishmuseum.org

Luxury and Power – Persia to Greece

Volgens de Griekse overlevering werden hun soldaten plotseling en op een spectaculaire wijze geconfronteerd met luxeobjecten na het verslaan van de Perzen in de 5de eeuw v.Chr. Deze overwinning was mogelijk geweest omdat de Perzen zich hadden overgegeven aan luxe, decadentie en overdaad. Deze tentoonstelling laat een iets complexer verhaal zien door de thema's van luxe en macht te verkennen in het gehele Midden-Oosten, van de 6de tot de 1ste eeuw v.Chr. Aan de hand van objecten van Afghanistan tot Griekenland wordt getoond hoe het koninklijke hof van Perzië kostbare voorwerpen gebruikte als markeringen van autoriteit, en een stijl van luxe definieerde die weerklank vond in het rijk van Egypte tot aan India. Er wordt stilgestaan bij de manier waarop oosterse luxe werd ontvangen in het vroege democratische Athene, en bij hoe Alexander de Grote een nieuw hellenistisch tijdperk inluidde waarin oosterse en westerse luxestijlen versmolten werden als onderdeel van een steeds meer onderling verbonden wereld.

Van nu
tot en met
25 - 6

Centrale
Montemartini
Via Ostiense 106
Rome
centralemontemartini.org

Colori dei Romani

Er zijn zestien nieuwe werken toegevoegd aan de tentoonstelling Colori dei Marmi in de Centrale Montemartini, die net zijn gerestaureerd en nog nooit eerder zijn geëxposeerd. Hiermee is de chronologische tijdsspanne uitgebreid tot aan de late oudheid. Aan de hand van vier thematische secties – over mozaïekkunst bij de Romeinen, over wonen in Rome, over heilige ruimtes en over mozaïeken van grafgebouwen – wordt de bezoeker meegenomen door het kleurrijke oude Rome.

UITGE
LICHT

Antoninianus van keizer Postumus, 268 n.Chr.
Voorzijde: POSTVMVS – AVG / keerzijde: PA – X – AVG.
Collectie KBR – Munten & Penningen, inv. NUM-2016-25. Foto: KBR.

Een kleine getuige uit woelige tijden

Fran Stroobants ***In 2016 kochten de Vrienden van de Bibliotheek een zilveren antoninianus van de Romeinse keizer Postumus voor de collectie Munten & Penningen van de Koninklijke Bibliotheek van België (KBR). De munt is niet alleen uiterst zeldzaam, maar toont ons ook een van de mooiste portretten van deze keizer die we op een munt kunnen aantreffen.***

Keizer Postumus is een typisch kind van de woelige 3de eeuw in het Romeinse Rijk, gekenmerkt door invallen, onrust en interne strijd. Waarschijnlijk was hij van Bataafse komaf en klom hij doorheen de jaren op tot bevelhebber in het Romeinse leger. In die positie slaagde hij erin de invallende Franken in Germania Inferior een zware nederlaag toe te brengen in 260 n.Chr. Wanneer *caesar* Saloninus vervolgens eiste de buit naar zijn residentie over te brengen, besluiten Postumus' verontwaardigde troepen hem tot keizer uit te roepen. Dit betekende het begin van het Gallische Keizerrijk, dat veertien jaar zou bestaan en zich uitstrekte over Gallia, Germania, Britannia en Hispania. Postumus' voornaamste doelstelling was de verdediging van de Rijngrens en het omliggende gebied te herstellen, door de vaste bewakingstroepen uit te breiden met mobiele eenheden. In 265 n. Chr. had de officiële Romeinse keizer Gallienus genoeg van Postumus en probeerde hij tot twee keer toe hem te verslaan, weliswaar zonder succes. Vier jaar later schaarde het leger zich echter achter de nieuwe usurpator Laelianus. Postumus slaagde er in hem snel uit de weg te ruimen, maar had zijn troepen niet meer in de hand. Ze keerden zich tegen hem en doodden hem en zijn zoon. Hoewel het Gallische Keizerrijk nog vijf jaar zou blijven bestaan, verloor het na de dood van Postumus stelselmatig de controle in Noord-Gallië.

Net als alle Romeinse keizers, sloeg ook Postumus eigen munten in goud, zilver en brons. Er bestaat geen consensus over waar zijn muntatelier zich bevond. Keulen lijkt de aannemelijkste kandidaat, maar ook Trier of Lyon behoren tot de mogelijkheden. De recente aanwinst van KBR is hoogst uitzonderlijk door zijn iconografie.[1] Het portret op de voorzijde valt als eerste op. Postumus wordt als Hercules voorgesteld, met een heroïsche naakte buste, knuppel en leeuwenvel. De afbeelding op de keerzijde is een personificatie van Pax met een tak en staf in haar handen. Deze iconografie verwijst naar de vrede die de keizer heeft gebracht. Het thema was extreem populair op Romeinse munten, zoals ook bij Postumus' rivaal Gallienus. Door zo'n typisch Romeins ontwerp te kiezen, probeerde de usurpator zijn macht te legitimeren.

Dergelijke *antoniniani* van Postumus worden massaal teruggevonden in noordwest Gallië, vaak in muntschatten met grote aantallen tegelijk. Het is verleidelijk om deze depots in verband te brengen met de mogelijke onrusten en invallen tijdens Postumus' regering. Tegenwoordig worden ook de monetaire evoluties in dezelfde periode vaak als verklaring gegeven. De continue verslechtering van de zilvermunt kan ervoor gezorgd hebben dat spaarders hun oudere, betere munten oppotten, terwijl ze de recentere, slechtere stukken gebruikten voor hun dagelijkse betalingen. Deze monetaire verklaring is best mogelijk, maar sluit de hypothese over invallen niet uit. Na de regering van Postumus werden muntschatten namelijk zeldzaam in dit deel van Gallië, terwijl de munt bleef verslechteren. Bovendien werden in diezelfde woelige periode heel wat *vici* en *villae* verlaten zoals blijkt uit de muntvondsten. Het is dus goed mogelijk dat de onrusten in het Gallische Rijk de inwoners ertoe aanzetten hun kapitaal op een veilige plek te bewaren, tot er meer vreedzame tijden aanbraken.[2]

Noten

1 Referentie: Cunetio 2446: Edward Besly & Roger Bland, *The Cunetio treasure. Roman Coinage of the Third Century AD* (Londen 1983). Herkomst: Collectie Michel Thys, aangekocht via veiling Jacquier 42, lot 575, 16 september 2016.

2 Johan van Heesch, 'Coin hoards as evidence of tragedies. Some general remarks on the north of Gaul (3rd Century AD)', *Journal of Ancient History and Archaeology* 7,1 (2020) 263-275.

1

Cicero's zelfportret als redenaar

Vincent Hunink Een overzicht van alle belangrijke redenaars uit de Romeinse republiek, compleet met beschrijvingen en oordelen: dat is wat Cicero wil geven in zijn dialoog Brutus uit 46 v.Chr. En hij beoogt meer: het boek moet uitmonden in een portret van de beste redenaar aller tijden, namelijk Cicero zelf. Maar 'eigen roem stinkt', dus hoe krijg je dat voor elkaar? Met een paar slimme ingrepen zet de man uit Arpinum de zaken naar zijn hand.

In de laatste jaren van zijn leven maakt Marcus Tullius Cicero (106-43 v.Chr.) op een aantal vlakken de balans op. Tijdens de burgeroorlog tussen Pompeius en Caesar (vanaf 49) heeft hij aan de verliezende kant gestaan, maar hij mag van Caesar terugkeren naar Rome. Zijn autoriteit is echter aangetast en zijn politieke speelruimte sterk verminderd: openlijk verzet tegen Caesar is onmogelijk. Zijn rol in de praktische politiek lijkt uitgespeeld. Zoals eerder in moeilijke perioden trekt Cicero zich terug in zijn studeerkamer. Hij pakt de pen op en gaat weer schrijven. Een reeks van retorische en filosofische traktaten komt eruit voort.

Zijn dialoog *Brutus* uit 46 bijvoorbeeld, een van zijn minder bekende werken, biedt een beredeneerde terugblik op de Romeinse retorica, aan de hand van een uitputtend overzicht van redenaars. Met 333 paragrafen is het een tamelijk omvangrijk werk. Na een snelle gang door de Griekse retorica worden vanaf het begin van de Republiek alle belangrijke figuren kort voorgesteld. Daarbij worden hun retorische stijl en aanpak getypeerd en van een veelal kritisch oordeel voorzien. Iedereen die volgens Cicero het vermelden waard is komt aan bod. En nog flink wat namen meer.

De *Brutus* is opgezet als een dialoog, gesitueerd kort na de dood van de grote redenaar Hortensius in 50. Deelnemers aan het gesprek zijn Cicero zelf, zijn goede vriend Titus Pomponius Atticus, en de man naar wie de tekst is genoemd: Marcus Junius Brutus (85-42), senator en militair. In de dialoog verwoordt de laatste vooral opvattingen van Cicero zelf. De historische figuur Brutus is een meer complexe figuur, die vooral bekend zou worden als een van de latere samenzweerders tegen Julius Caesar in 44.

Een goed historisch overzicht geven is voor Cicero nog niet zo gemakkelijk. Van veel behandelde sprekers zijn er al in zijn dagen weinig of geen teksten meer over. Bovendien is zijn kijk vaak negatief: vergeleken met de retorica van zijn eigen dagen lijken veel oudere sprekers ouderwets of nog ronduit onontwikkeld en zelfs boers of primitief. De echte Griekse retorica is in Rome pas laat gangbaar geworden, mede door toedoen van Cicero zelf. In de loop van de dialoog heeft Cicero, als hoofdspreker in de dialoog, duidelijk gemaakt dat hij het alleen wil hebben over redenaars die intussen zijn overleden. Zo ontkomt hij alvast aan de lastige taak om levende sprekers te beoordelen. Bijvoorbeeld de politieke nummer één van dat moment, Julius Caesar, alom bekend als een begenadigd spreker. Caesar retorisch analyseren lijkt een hachelijke of zelfs riskante onderneming, en het is dan ook begrijpelijk dat Cicero dat liever vermijdt.

Maar hoe krijgt hij dan als auteur zichzelf als redenaar in de tekst? Want het is wel duidelijk wat de climax van

2

het overzicht moet worden: een glorierijk portret van de grote Romeinse redenaar Marcus Tullius Cicero. De man in wie de retorica in Rome volgens hemzelf haar vervolmaking heeft bereikt.

Op jouw verzoek

Lang voordat het chronologisch overzicht zijn eigen tijd bereikt, haalt de spreker een bekende retorische truc uit: iemand anders formuleert een 'verzoek'. In dit geval is het Brutus die uitdrukkelijk vraagt om iets te horen over Cicero:

> 'In je hele verhaal kon ik gemakkelijk mijn aandacht erbij houden, maar nu vind ik het toch een beetje lang worden. Ik popel om iets te horen over jou! Niet over je retorische kwaliteiten: die zijn iedereen overbekend, en zeker mij. Nee, ik zou juist iets willen leren over jouw groei en ontwikkeling als spreker.'
> 'Jij je zin,' zei ik, 'nu je geen bespreking vraagt van mijn talenten maar van mijn ijver en inzet. Maar, met je welnemen, eerst over een paar anderen.' (232-233)

Er volgen dan eerst nog vele pagina's over minder belangrijke sprekers. Verbazend genoeg wordt daarin onder meer een passage gewijd aan de bespreking van Caesar als redenaar. Dus toch! Blijkbaar voelde de auteur Cicero wel aan dat hij moeilijk om de belangrijkste man in Rome heen kon. Maar ook hier laat hij Brutus expliciet verzoeken om zijn mening: hij komt er dus zogezegd niet op eigen initiatief mee. Extra handig is dan dat hij een groot compliment over Caesars retorische talenten alsnog niet zelf uitspreekt maar in de mond legt van Atticus: 'Caesar spreekt het best verzorgde Latijn van zowat alle redenaars' (252). Ook citeert Atticus enkele zinnen van Caesar met een gunstig oordeel over de redenaar Cicero (253), voordat hij nader ingaat op Caesars prachtige stijl en voordracht. Zo zijn het feitelijk Brutus en Atticus die Caesars retorische talenten bespreken, en kan de spreker Cicero daar gemakkelijk bij aansluiten. Dat doet hij met een beroemd geworden oordeel over Caesars *Commentarii*:

> 'Die zijn erg goed,' beaamde ik. 'Want ze zijn onopgesmukt, nuchter en bekoorlijk, ontdaan van alle stilistische versiering: het is of ze alle kleding hebben afgelegd. Caesars bedoeling was om materiaal klaar te zetten voor anderen, zodat eventuele geschiedschrijvers eruit konden putten. Daarmee heeft hij sufkoppen misschien een plezier gedaan: zij zullen er hun hete krullentangen in willen zetten. Mensen met gezond verstand heeft hij van het schrijven juist afgeschrikt: niets mooiers in geschiedschrijving dan pure, lichtende bondigheid.' (262)

Een positief oordeel, alleszins. Alleen heeft het met retorica in engere zin niets te maken. De positieve woorden van Cicero over Caesar betreffen dus iets wat in deze dialoog over redenaars strikt genomen niet ter zake doet. Nadat Cicero deze gevaarlijke klip zorgvuldig heeft omzeild, volgt een bespreking van een twintigtal mindere redenaars, plus een discussie over de voors en tegens van het nuchtere 'atticistische' stijlideaal. Dan is het eindelijk tijd voor een Grande Finale.

In de historische ontwikkeling

De slotbespreking gaat over de grote redenaar Hortensius, wiens dood in 50 het startpunt vormde van de hele dialoog. Op verschillende plaatsen is al vooruitgewezen naar deze nadere analyse van zijn leven en werk. De lezer is intussen benieuwd: hoe zal Cicero over zijn grote rivaal,

Afbeeldingen
1 Bronzen standbeeld van Cicero in zijn geboorteplaats Arpino, Ferruccio Vecchi, 1894-1954.
2 Zilveren *denarius* met de kop van Marcus Junius Brutus en de tekst BRVT IMP - L PLAET CEST, en op de achterzijde een *pileus* (hoofddeksel voor vrijgelaten slaven) tussen twee dolken en de tekst EID MAR, de idus van maart, de dag dat Caesar is vermoord, 43-42 v.Chr. Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, Berlijn.
3 Fresco van een lezende Cicero als kind, Vincenzo Foppa, ca.1464. The Wallace Collection, Londen.
4 Als Cicero *quaestor* is op Sicilië ontdekt hij het vergeten graf van Archimedes, Paolo Barbotti, 1853.
5 Cicero's aanklacht tegen Catilina, Cesare Maccari, 1889. Palazzo Madama, Turijn.

Het is knap hoe Cicero de schijnwerpers weet te richten op zichzelf

jarenlang zelfs zijn tegenstander, schrijven?
Hij begint met een paar fraaie complimenten over Hortensius' geheugen en tomeloze inzet, maar er is nog geen bladzijde mee gevuld of hij voert ook zichzelf ten tonele:

> 'In de tijd dat Hortensius' carrière echt op gang kwam overleed Crassus, moest Cotta in ballingschap, werden de rechtbanken opgeschort vanwege de oorlog, en betrad ikzelf het Forum.' (303)

De aangeduide tijd is het jaar 90: Cicero zelf kreeg toen de *toga virilis* en begon daarmee zogezegd zijn carrière. In de dialoog bespreekt hij de ontwikkelingen in de jaren na 90, die aanvankelijk in het teken staan van de Bondgenotenoorlog (91-88) en waarbij het Forum wordt gedomineerd door sprekers zoals Gnaeus Pompeius.
Maar ook hier last hij telkens opmerkingen in over zichzelf: hij vertelt dat hij enthousiast ging luisteren naar redenaars die spraken in het gerechtshof voor de Lex Varia (een soort oorlogstribunaal; 304) en zich natuurlijk ijverig oefende in schrijven en spreken. Daarnaast, zo gaat hij verder, verdiepte hij zich onder meer in het civiel recht bij Quintus Mucius Scaevola, in de filosofie bij de Griekse academische filosoof Philo, in de hogere retorica bij Molon van Rhodus en in de dialectiek bij Diodotus de Stoïcijn (309). Dagelijkse spreekoefeningen in het Latijn

3

én het Grieks kwamen daar vanzelfsprekend nog bij.
Zo verschuift het perspectief steeds nadrukkelijker naar Cicero zelf. Zijn eigen retorische training overstijgt gemakkelijk de historische ontwikkelingen en de details over andere sprekers. Het is knap hoe Cicero met deze tweede slimmigheid (na die van het spreken 'op verzoek') de schijnwerpers weet te richten op zichzelf, terwijl hij het *officieel* nog altijd over Hortensius heeft.
Nog meer details volgen zodra hij de jaren bereikt waarin hijzelf als redenaar ging optreden. Zo vermeldt hij zijn eerste, succesvolle proces in het jaar 80:

> 'Met mijn eerste publieke zaak, ten gunste van Sextus Roscius, oogstte ik veel waardering. Zoveel dat er geen proces meer was waarin een verdediging door mij niet serieus als optie in aanmerking kwam. Aansluitend volgden tal van zaken, waarin ik zorgvuldig uitgewerkte pleidooien hield, die zogezegd nog geurden naar nachtelijke olielampen.' (312)

Aansluitend volgt een opmerkelijke passage met een fysiek zelfportret van de jonge redenaar Cicero:

> 'Ik krijg de indruk dat je me echt wilt leren kennen. Niet aan de hand van een moedervlek of kinderspeeltje, maar helemaal, van top tot teen. Daarom geef ik wat details erbij die wellicht minder essentieel lijken.
> In die tijd was ik graatmager en zwakkelijk, met een lange, dunne nek. Dat is een algemene gesteldheid die volgens velen snel ernstige gezondheidsproblemen oplevert zo gauw je hard gaat werken en je longen zwaar belast. Mensen die om mij gaven maakten zich dus ongerust, en helemaal omdat ik alles uitsprak zonder rustmomenten, zonder afwisseling, steeds op volle stemkracht en onder grote belasting van mijn hele lijf. Kortom, vrienden en doktoren adviseerden me het spreken als advocaat op te geven. Maar ik wilde liever alle denkbare risico's aangaan dan de hoop op retorische roem laten varen. Meer rust en maat in mijn stemgebruik, zo dacht ik, plus een algehele verandering in spreekstijl zouden mij uit de gevarenzone helpen en tot een evenwichtiger spreker maken. Ik wilde mijn spreekstijl verande-

ren, en dat was de reden van mijn vertrek naar Klein-Azië. En zo, na twee jaar activiteit in processen, toen ik intussen een welbekende naam was op het Forum, vertrok ik uit Rome.' (313-314)

In Athene neemt Cicero lessen bij in die tijd beroemde filosofen, zoals Antiochus en Demetrius de Syriër (voor lezers van nu niet meer dan een naam), om vervolgens een heuse tournee te maken door Klein-Azië en de reis af te sluiten met een verblijf op Rhodus, steeds samen met beroemde sprekers.

> 'Zo kwam ik twee jaar nadien terug met meer oefening en ervaring, ja, zowat als een ander mens. De zware stembelasting was duidelijk verminderd, mijn spreekstijl niet langer op het kookpunt, mijn longen hadden aan krachten gewonnen. En mijn lichaam aan gewicht.' (316)

Pas dan komt ook Hortensius weer in beeld, omdat die bij Cicero's terugkeer (in 77) een vooraanstaand redenaar is. Opnieuw weet Cicero zijn eigen levensverhaal handig te vervlechten met details over Hortensius en anderen:

> 'In het jaar na mijn terugkeer uit Klein-Azië voerde ik processen die opzien baarden. Ikzelf stelde me in dat jaar verkiesbaar als quaestor, Cotta als consul en Hortensius als ediel.
> Daarop volgde mijn quaestor-jaar in Sicilië, terwijl Cotta na zijn consulaat vertrok naar Gallië. Hortensius was intussen de leidende advocaat en werd ook zo beschouwd.
> Toen ik het jaar daarop uit Sicilië terugkeerde leek mijn retorisch talent, voor wat het was, geheel ontwikkeld en gerijpt. – Maar dit gaat eigenlijk te veel over mij, zeker uit mijn mond! Het doel van dit hele verhaal is niet dat je mijn spreektalent en welsprekendheid goed ziet (dat idee is verre van me) maar mijn inzet en ijver.' (318)

De bescheidenheid aan het slot van het citaat blijkt vals: amper een bladzijde gaat het daadwerkelijk over Hortensius, vooral over zijn retorische zwakke punten, voordat opnieuw Cicero zelf centraal staat.

4

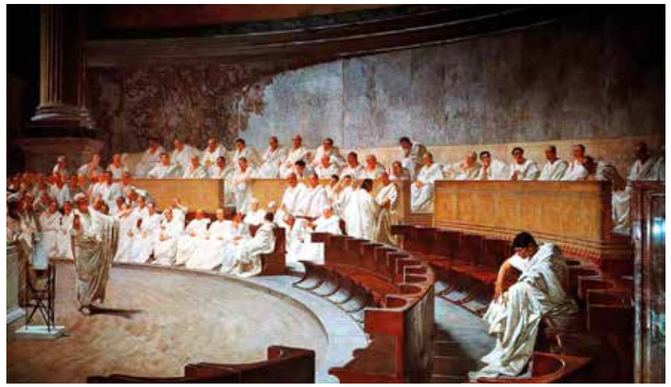

5

> ‘En ik? Voortdurend bleef ik op alle mogelijke manieren oefenen, vooral door te schrijven, ter vergroting van mijn vaardigheden, voor wat ze waren, hoe beperkt ook. En om hier een hoop details over te slaan uit deze periode en de jaren na mijn edielschap: ik werd pretor en kreeg als eerste van de kandidaten mijn benoeming dankzij ongelofelijk grote steun bij het volk. Het kwam aan de ene kant doordat ik constant zaken bleef aannemen en er veel moeite voor deed, aan de andere kant door mijn welverzorgde, allerminst banale manier van spreken: met mijn nieuwe stijl had ik de aandacht van de mensen op me weten te richten.’ (321)

Het hoogtepunt in deze zelfbewieroking moet dan nog volgen. Met ongeëvenaarde handigheid slaagt Cicero erin om via kritiek op de redenaars van die tijd een duidelijke ik-boodschap uit te dragen:

> ‘Ik spreek nu niet over mezelf maar eigenlijk over de anderen. Er was bij hen gewoon niemand die iets aan literatuur leek te hebben gedaan met wat meer zorg en aandacht dan gewone mensen. En literatuur is toch de bron van volmaakte welsprekendheid. Er was bij hen gewoon niemand die de filosofie had omarmd, en filosofie is toch de moeder van alle goeds in woorden en daden. Niemand die civiel recht had geleerd, een absolute vereiste voor private zaken en voor het praktisch inzicht van de redenaar. Niemand met kennis van Romeinse geschiedenis, waaruit je indien nodig betrouwbare getuigen uit de doden kunt opwekken. Niemand die met snelle, slimme kwinkslagen over de tegenstander de rechters even liet ontspannen en hun grote ernst kortstondig liet omslaan in uitgelaten gelach. Niemand die een thema breed trok, die een particuliere discussie over een specifieke persoon of omstandigheid omboog naar een betoog over een algemene, universele kwestie. Niemand die ter vermaak even kort een zijpaadje insloeg, niemand die bij rechters grote kwaadheid opwekte, of tranen, niemand die hen in elke richting kon beïnvloeden, al naar gelang de zaak vereiste. En dat is toch eigenlijk het enige wat bij een redenaar hoort.’ (322)

Cicero typeert hier indirect *zichzelf* als redenaar: een man met grondige kennis van literatuur, filosofie, civiel recht en vaderlandse geschiedenis, een spreker die individuele zaken kan uittillen naar een algemeen niveau, en die met humor en door allerlei emoties op te wekken zijn publiek naar believen kan sturen. Dat ideaalbeeld van de redenaar is ook bekend uit andere werken van Cicero, zoals *De oratore* (Over de redenaar) uit 55, of *Orator* (De redenaar) uit 46.

Somberheid

Misschien heeft Cicero beseft dat hij zo niet door kon gaan. Want met zijn idealiserende zelfportret is hij pas aangekomen bij 63, het beroemde jaar van zijn consulaat, inclusief de samenzwering van Catilina. Als hij dáárover, en over zijn retorische optreden in dat jaar en volgende jaren, zou willen spreken, is het einde snel zoek.
Vandaar dat hij zijn relaas alsnog een andere wending geeft. Zo spreekt hij afsluitend over de latere retorische ontwikkeling van Hortensius, die hij analyseert als een neergang. Hortensius blijft als redenaar in zekere zin stilstaan en maakt daardoor steeds minder indruk. Gelukkig is Hortensius op tijd gestorven, besluit hij, namelijk voordat die de politieke ellende van het moment zou moeten zien. Omdat de dialoog speelt kort na 50, een jaar of vier voordat Cicero zijn tekst schreef, zijn de verwijzingen naar politieke rampspoed niet al te riskant: de lezer kan de opmerkingen betrekken op de aanloop en het begin van de intussen voorbije burgeroorlog.
Het somber gestemde slot staat in schril contrast met Cicero’s gloedvolle zelfportret als spreker. Dat komt daardoor misschien juist extra uit de verf. Zo geeft Cicero in zijn overzicht van redenaars overtuigend blijk van zijn eigen retorische vaardigheden. Ja, hij is Romes nummer een. Minstens op dit vlak.

De hier opgenomen fragmenten uit Cicero’s Brutus *maken deel uit van een complete vertaling, die zal verschijnen in de loop van 2023 bij uitgeverij Noordboek. De* Brutus *is nooit eerder in het Nederlands vertaald.*

Literatuur

Christopher van den Berg, *The politics and poetics of Cicero’s Brutus, the invention of literary history* (Cambridge 2021).

Cicero, *Romeinse redenaars. Inleiding Rogier van der Wal, vertaling Vincent Hunink* (Gorredijk 2023).

Cicero, *Brutus and Orator. Translated, with introduction and notes, by Robert A. Kaster* (Oxford 2020).

François Prost, ‘L’autobiographie cicéronienne du Brutus (§304-327)’, in: Sophie Aubert-Baillot & Charles Guérin (red.), *Le Brutus de Cicéron, rhétorique, politique et histoire culturelle* (Leiden/Boston 2014) 39-51.

Kathryn Tempest, *Brutus, de nobele samenzweerder. Vertaling Roelof Posthuma* (Utrecht 2019).

Cyber security in de oudheid

Deel 2: het Caesarcijfer

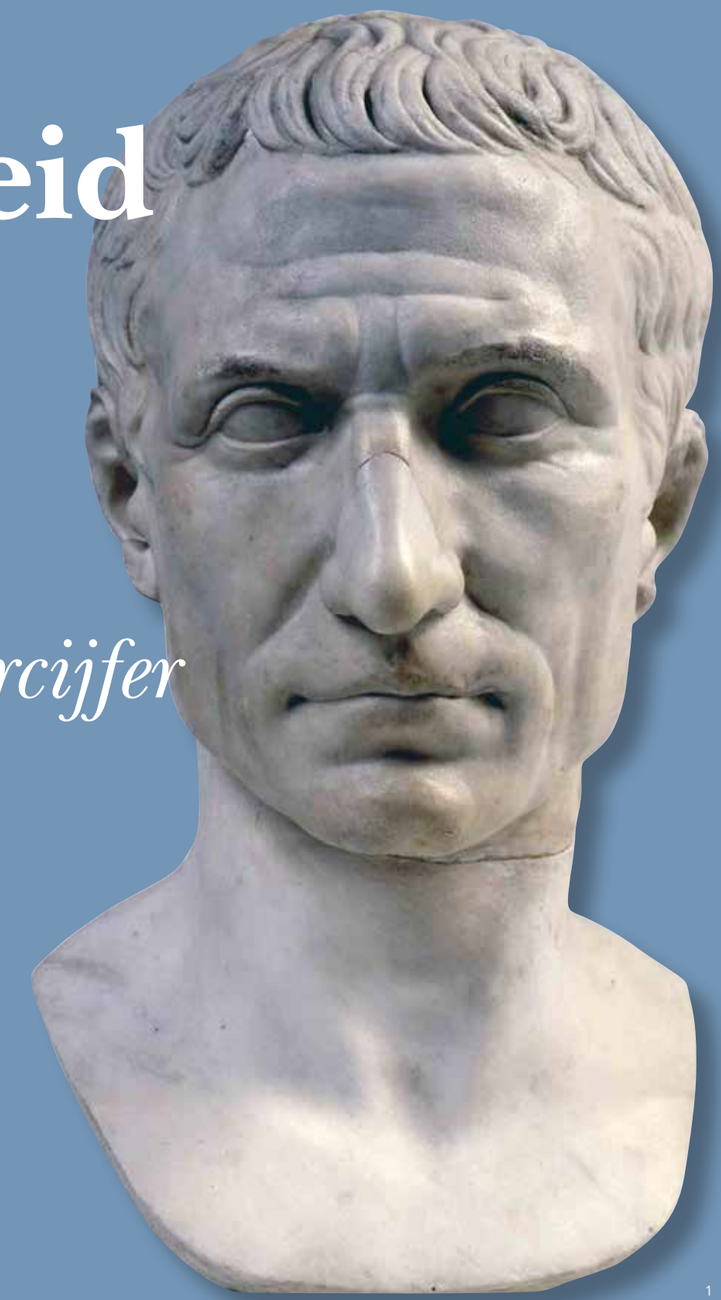

1

Martine Diepenbroek Wie denkt aan *cyber security*, denkt waarschijnlijk aan computers en organisaties als de Amerikaanse FBI en CIA, de Engelse MI5 en de Nederlandse Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). De Grieken en Romeinen waren echter ook al bekend met het versleutelen en ontcijferen van vertrouwelijke informatie. In *Hermeneus* 94,1 kwam de Spartaanse *scytale* al aan bod. Ook Julius Caesar had een dergelijk systeem: het Caesarcijfer.

In de 6de eeuw n.Chr. beschreef Procopius van Caesarea de praktijk van in het geheim communiceren en spioneren als een zeer oude, die volgens hem terugging tot de koninkrijken van het Nabije Oosten (*Geheime geschiedenis* 12-14). De Grieken en Romeinen waren experts in het gebruik van technieken voor het verbergen en versleutelen van gevoelige informatie, wat steganografie en cryptografie wordt genoemd.[1]
Bij steganografie wordt een fysiek bericht verborgen, zodat het niet langer zichtbaar is. In cryptografie wordt iedere letter van een normale tekst omgezet in een andere letter, een cijfer of een teken. Zo ontstaat een gecodeerde tekst. Julius Caesar maakte gebruikt van een cryptografisch systeem dat bekend staat als het Caesarcijfer.

Caesars geheime brieven

Julius Caesar had vele vrienden en aanhangers, maar evenveel tegenstanders en vijanden. Zelfs binnen zijn eigen familie vertrouwde hij niet iedereen. Daarom schreef hij brieven in een code die binnen moderne cryptografie bekend staat als het Caesarcijfer. Het is onbekend of Caesar ook een naam voor de methode had, aangezien we dit niet kunnen terugvinden in zijn overgeleverde werken. Ook voor beschrijvingen van het Caesarcijfer zijn we aangewezen op andere bronnen: Suetonius, Cassius Dio en Aulus Gellius. Toch kunnen we in Caesars werken wel verwijzingen naar zijn gebruik van het cijfer vinden. In dit artikel zullen we eerst de werking van het Caesarcijfer bekijken, gevolgd door antieke bronnen over het systeem en ten slotte analyseren we Caesars enige eigen referentie naar zijn cijfer.

Coderen met het Caesarcijfer

Binnen het vakgebied van de moderne cryptografie geldt het Caesarcijfer als een techniek voor codering waarbij elke letter van een normale leesbare tekst wordt vervangen door een letter die een vast aantal plaatsen naar links of naar rechts in het alfabet staat. Het omzetten van een letter in een normale tekst in een andere letter, een cijfer of een teken heet in de moderne cryptografie 'substitutie'. Als bijvoorbeeld de letter A voorkomt in een tekst, kan een cryptoloog besluiten om deze letter in de gecodeerde tekst te veranderen in de letter B, C of D (verplaatsing naar rechts), of in de letter Z, Y of X (verplaatsing naar links). Van Suetonius en Cassius Dio weten we dat Caesar iedere keer dat hij een geheim bericht stuurde, een verschuiving van een paar letters naar rechts gebruikte. In de beschrijving van Suetonius zien we een verschuiving (of substitutie) van drie letters:

> 'Er zijn [...] brieven [...] van [Caesar] aan [....] zijn vrienden [en collega's], over zijn binnenlandse aangelegenheden. [Als er] aanleiding was voor geheimhouding [schreef Caesar] in code. Dat wil zeggen, hij gebruikte het alfabet op zo'n manier dat er geen enkel woord uit te halen was. De manier om die brieven te ontcijferen was door de vierde letter te vervangen door de eerste letter, als D door A, en zo ook voor de andere letters.' (Suetonius, *Keizers van Rome: Julius Caesar* 56,6-7)[2]

Hij schreef brieven in een code die binnen moderne cryptografie bekend staat als het Caesarcijfer

Uit de passage van Suetonius kunnen we afleiden dat Caesar een verschuiving van drie letters naar rechts gebruikte. De A werd zo een D, de B werd een E en zo verder met iedere letter in de tekst. Cassius Dio noemt het vervangen van de 'juiste letter' (de letter in de normale tekst) naar de vierde letter erachter in het alfabet.

> 'Het was zijn [Caesars] gewoonte om, telkens wanneer hij een geheime boodschap naar iemand stuurde, [.....] de juiste letter van het alfabet te vervangen door de vierde letter erachter, zodat het schrift voor de meeste mensen onbegrijpelijk zou zijn.' (Cassius Dio, *De geschiedenis van Rome* 40,9,4)

In dit geval werd een A dus een E, een B werd een F en zo verder met de rest van de letters. Het is echter ook mogelijk dat Cassius Dio de 'juiste letter' (de letter in de normale tekst) meetelde als de eerste letter. In dat geval hebben we hier ook te maken met een verschuiving van drie letters naar rechts.
Om codering en decodering makkelijker te maken, maakten Caesar en zijn familieleden en collega's gebruik van een schema met hierin een normaal alfabet en een alfabet voor codering. Een coderingsalfabet staat in de cryptografie bekend als cijfertekstalfabet (zie afbeelding 1). De gecodeerde tekst die hiermee gecreëerd wordt, staat bekend als cijfertekst.
De bovenste rij van het schema geeft het normale alfabet

2

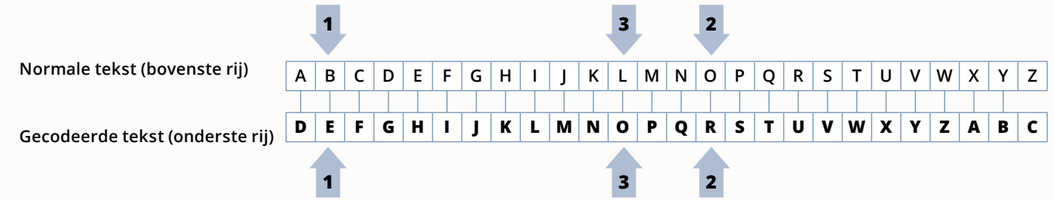

3

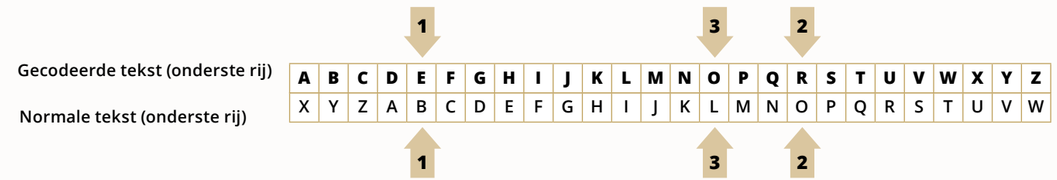

Afbeeldingen
1 Marmeren portret van Julius Caesar, type 'Chiaramonti Caesar', 30-20 v.Chr., Musei Vaticani, Rome.
2 Schema voor codering van een tekst met het Caesarcijfer met een verschuiving van drie letters naar rechts. Illustratie van de auteur.
3 Schema voor decodering van een tekst met het Caesarcijfer met een verschuiving van drie letters naar links. Illustratie van de auteur.
4 Schema voor codering van een tekst met het Caesarcijfer met een verschuiving van drie letters naar rechts toegepast op het Griekse alfabet. Illustratie van de auteur.

weer, de onderste rij het cijfertekstalfabet. Met een voorbeeld illustreren we hoe het schema gebruikt werd. In het voorbeeld is voor het gemak ons volledige alfabet van 26 letters gebruikt. Het Latijnse alfabet in de tijd van Caesar bestond maar uit 23 letters: de letters J, U en W waren nog onbekend. Deze letters zijn in de late middeleeuwen aan het alfabet toegevoegd. Daarnaast zullen we verderop in dit artikel zien dat Caesar zijn geheime boodschappen waarschijnlijk in het Grieks schreef in plaats van in het Latijn.
We nemen het woord 'bol' en splitsen dit uit in losse letters: B-O-L. In de bovenste rij van het schema zoeken we deze letters op. In de afbeelding worden deze letters aangegeven met pijlen en de cijfers 1-3. Deze cijfers geven de volgorde van de letters aan. Vervolgens kijken we welke letters er onder deze aangegeven letters staan in de onderste rij van het schema: ons cijfertekstalfabet. Onder de B zien we de E; onder de O zien we de R; en onder de L zien we de O. Onze originele normale tekst B-O-L is met Caesars verschuiving van drie letters nu dus omgezet in E-R-O. Op deze manier werd letter voor letter een compleet bericht van een normale tekst omgezet in een cijfertekst.

Decoderen met het Caesarcijfer

Nadat een collega of familielid van Caesar een brief in code van hem had ontvangen, begon het decoderen van het bericht. Dit decoderen met het Caesarcijfer werkte precies andersom. Iedere letter in een gecodeerde tekst werd weer omgezet in de originele letter door de letters één voor één drie plaatsen naar links te schuiven in het alfabet. Zo werd de D weer een A; de E werd een B et cetera. Ook voor het decoderen gebruikten Caesar en zijn correspondenten in code een schema (zie afbeelding 2). In dit schema geeft nu de bovenste rij de cijfertekst aan en de onderste rij de normale tekst. De cijfertekst E-R-O werd nu gedecodeerd in B-O-L. Zo verschijnt het originele woord 'bol' weer.

Het Caesarcijfer in antieke bronnen

Hoe en wanneer gebruikte Caesar zijn codering? Caesar zelf heeft zijn cijfer nooit beschreven. Beschrijvingen van het systeem komen van Aulus Gellius, Cassius Dio en Suetonius die alle drie actief waren in de 2de of 3de eeuw n.Chr., zo'n 200 tot 300 jaar dus nadat Caesar zijn cijfer gebruikte. Bronnen over het cijfer uit de tijd van Caesar zelf zijn helaas niet voorhanden. Daarom moeten we voorzichtig zijn met het gebruik van de latere bronnen. Het is wel bekend dat alle drie de schrijvers gebruik hebben gemaakt van vele eerdere bronnen in al hun werken en daarmee mogelijk ook van bronnen over het Caesarcijfer.
De antieke schrijvers delen interessante details. Volgens Suetonius (56,6-7) schreef Caesar in code over zowel privé- als werk gerelateerde zaken. Hieruit kunnen we afleiden dat zowel collega's als familieleden van Caesar van het codeersysteem op de hoogte waren. Dit wordt bevestigd in andere bronnen. Aulus Gellius vermeldt de namen van twee collega's met wie Caesar in code correspondeerde:

> 'Er zijn [...] brieven van Gaius Caesar gericht aan Gaius Oppius en Cornelius Balbus die tijdens zijn afwezigheid de leiding over zijn zaken hadden. In bepaalde delen van [de] brieven worden individuele karakters gevonden die niet zijn verbonden om lettergrepen te vormen, maar blijkbaar willekeurig zijn geschreven; want uit die letters kan geen woord worden gevormd.' (Aulus Gellius, *Attische nachten* 17,9,1-2)

In zijn biografie van Augustus voegt Suetonius hieraan toe dat ook Augustus bekend was met een dergelijk systeem. Mogelijk heeft Augustus dit geleerd van Caesar. Alleen gebruikte Augustus een ander verschuiving: een verschuiving van één letter naar rechts:

> ‘Telkens wanneer [Augustus] in code schreef, schreef hij B voor A, C voor B en de rest van de letters volgens hetzelfde principe.’ (Suetonius, *Keizers van Rome: Augustus* 88)

Deze verschuiving was ook bekend bij Cassius Dio:

> ‘Het was de gewoonte van [Augustus] Caesar om [aan Agrippa, Maecenas] en zijn andere intieme vrienden [in code] te schrijven, wanneer het nodig was om hun geheime informatie te geven. In dit geval werd de juiste letter in een woord vervangen door de volgende letter [in het alfabet] (Cassius Dio, *De geschiedenis van Rome* 51,3,7).

Hieruit kunnen we afleiden dat in ieder geval Oppius, Balbus en Augustus op de hoogte waren van Caesars code. Er moeten echter meer mensen geweest zijn met wie Caesar op deze manier communiceerde. Dit is iets wat we zien als we Caesars eigen werk analyseren.

Verwijzingen naar het Caesarcijfer in Caesars werken

Caesar beschrijft zijn code niet zelf in zijn overgeleverde oorlogsverslagen *De bello Gallico* (*De Gallische oorlogen*), *De bello Civili* (*De burgeroorlog*), *De bello Africo* (*De Afrikaanse oorlog*), *De bello Hispaniensi* (*De Spaanse oorlog*) en *De bello Alexandrino* (*De Alexandrijnse oorlog*). Toch kunnen we in Caesars werk mogelijk tientallen verwijzingen naar het verzenden en ontvangen van geheime berichten vinden. Hierbij moet wel direct een kanttekening geplaatst worden: we kunnen Caesars werk niet als objectieve geschiedschrijving zien. *De bello Gallico* functioneerde bijvoorbeeld niet zo zeer als een feitenrelaas, maar als persoonlijk propagandamateriaal gericht op de elite in Rome. De tekst staat bol van feitelijke onjuistheden die Caesar in een beter daglicht moesten stellen. Het aantal referenties naar geheime berichten in Caesars werk kunnen we dus ook niet direct als feit beschouwen. Toch wil dit niet zeggen dat de verwijzingen zinloos zijn. Het laat wel degelijk zien hoe in Romeinse oorlogssituaties veel momenten voor gecodeerde berichtgeving voor konden komen.

In Caesars werk zijn er in totaal 19 verwijzingen naar het verzenden van vertrouwelijke informatie van Caesar naar zijn staf en 40 situaties waarin de staf vertrouwelijke berichten terugstuurde naar hem. Daarnaast vermeldt Caesar 69 keer dat hij een vertrouwelijk bericht naar een deel van zijn troepen of naar een specifieke persoon zond, zonder expliciet te vermelden dat hij hierbij een geschreven bericht stuurde. Dan zijn er nog 67 situaties waarin Caesar een deel van zijn troepen op een bepaalde locatie achterliet, maar wel moest blijven communiceren met deze troepen. En ten slotte zijn er 140 situaties waarin Caesar achtergebleven troepen per bericht verzocht om zich weer bij hem aan te sluiten. Dit brengt het aantal verwijzingen naar geheime en vertrouwelijke berichten op 128 (19 + 40 + 69) en nog eens 207 situaties (140 + 67) waarin geheime berichten hadden kunnen worden verzonden. Het totale aantal geheime berichten dat in werkelijkheid van en naar Caesar is verstuurd, kan natuurlijk nog vele male groter zijn. We zien hier namelijk alleen de verwijzingen die Caesar zelf beschreven heeft.

Zoals Suetonius, Cassius Dio en Aulus Gellius stelden, waren in ieder geval Oppius, Balbus en Augustus op de hoogte van Caesars code. Daarnaast heeft Caesar hoogstwaarschijnlijk gecorrespondeerd in code met zijn verkenners en spionnen (de *exploratores* en *speculatores*), direct of indirect via de aanvoerders van deze mannen. Aangezien deze troepen zich vaak zeer dicht bij de vijand bevonden, moeten zij voor hun eigen veiligheid brieven in code naar Caesar gestuurd hebben. Caesar vertelt ons dat de Galliërs soms zijn boodschappers gevangennamen (*De Gallische oorlog* 5,45-46) en minstens één brief onderschepten die Caesars generaal Quintus Cicero, de broer van de beroemde redenaar Marcus Tullius Cicero, aan Caesar stuurde (5,39). Als de verkenners en spionnen gevangengenomen werden met brieven van of aan Caesar in leesbare tekst, dan had de vijand gemakkelijk kunnen achterhalen wat er bekend was over hun troepen. Daarom is het zeer waarschijnlijk dat ook de *exploratores* en *speculatores* (of een deel van hen) in code konden communiceren met het hoofdkwartier en met elkaar.

Een brief met ‘Griekse tekens’

De specifieke berichten die Caesar in code verstuurde, worden in de bovenstaande referenties niet genoemd. Elders in Caesars werk vinden we echter wel één referentie naar een geheim bericht in code.

In *De Gallische oorlog* (5,48) lezen we dat Caesars generaal Quintus Cicero werd belegerd door de Galliërs. Volgens Caesars eigen verslag schreef hij een brief aan Cicero in ‘Griekse letters’ (*Graecis conscriptam litteris*) waarin hij liet weten dat hij Cicero te hulp zou schieten. Het gebruik van ‘Griekse tekens’ moest voorkomen dat de Galliërs Caesars brief konden lezen, aldus Caesar zelf:

> ‘Dit stuurt [Caesar] geschreven in Griekse letters, opdat onze maatregelen niet door de vijand worden ontdekt, mocht de brief onderschept worden.’ (Caesar, *De Gallische oorlog* 5,48)

Volgens Cassius Dio schreef Caesar de brief in het Grieks zonder enige vorm van codering (*De geschiedenis van Rome* 40,9,3-4). Een brief die in het Grieks was geschreven, lijkt in dit geval echter te simpel bedacht. Caesar wist namelijk dat sommige Galliërs kennis hadden van de Griekse taal en het Griekse schrift (*De Gallische oorlog* 1,19,1; 6,14).

Diverse moderne wetenschappers hebben een andere theorie. Volgens de cryptologen Bauer, Holmes en Singh was de brief van Caesar aan Cicero oorspronkelijk in het Latijn geschreven, maar met Griekse letters.[3] Bijvoorbeeld: in plaats van de Latijnse letter ‘D’, zou Caesar de Griekse letter ‘Δ’ (delta) gebruikt hebben. Ook dit is echter niet waarschijnlijk. De Romeinse elite was tweetalig. Zij spraken Grieks en Latijn en communiceerden vaak vooral in het Grieks.[4] Een bericht van Caesar aan Cicero zou dus normaal gesproken al in het Grieks geschreven zijn, in plaats van in het Latijn. Mijn interpretatie is daarom dat Caesar naar Cicero schreef in het Grieks met gebruikmaking van zijn code. Met andere woorden: het Caesarcijfer met een verschuiving van drie letters naar rechts werd toegepast op het Griekse alfabet (zie afbeelding 3).

De verschuiving van drie letters

Caesar gebruikte in zijn geheime berichten een verschuiving van drie letters naar rechts. Het ligt het meest voor de hand dat Caesar zijn code niet steeds wijzigde, wat theoretisch gezien natuurlijk mogelijk was. Met het Griekse alfabet van 24 letters, had hij 23 verschuivingen naar links en 23 verschuivingen naar rechts gebruikt kunnen hebben, wat een totaal van 46 verschillende codes oplevert. Het is echter onwaarschijnlijk dat de code (vaak) veranderde, aangezien Caesar tijdens een veldtocht niet de tijd of de middelen zal hebben gehad om regelmatig een bericht te sturen dat zijn code veranderde. Daarnaast was het sturen van een bericht over een nieuwe code gevaarlijk als de vijand (zowel in de politiek als op het slagveld) in de buurt was.

Moderne Caesarcijfers

Caesarcijfers bestaan nog steeds in de moderne cryptografie. Een modern Caesarcijfer is een code met een vaste verschuiving van 1 tot 25 letters naar links of naar rechts in ons moderne alfabet van 26 letters. Tegenwoordig worden Caesarcijfers echter gecombineerd met andere codes, omdat één enkele vaste verschuiving van letters te simpel is in 21ste-eeuwse codering. Het feit dat het Caesarsysteem nog steeds gebruikt wordt, geeft echter aan dat Caesars cijfer invloed heeft gehad op moderne cryptografie. Het Caesarcijfer vormde de basis voor moderne systemen voor versleuteling. Daarom wordt het Caesarcijfer beschouwd als een mijlpaal in de ontwikkeling van de cryptografie. Toch moet hier nog een kanttekening gemaakt worden: eerdere Griekse systemen voor codering, zoals de *scytale* uit de 5de of 4de eeuw v.Chr., worden vaak niet genoemd als dergelijke mijlpalen, terwijl ook deze systemen de basis vormen voor moderne codering.[5]

Conclusie

Hoewel alle oude beschavingen bekend waren met codering voor het versleutelen van vertrouwelijke informatie, zijn er weinig van dergelijke methodes bekend uit het oude Rome. Een van de weinige bekende methodes is Caesars cijfer: de code die Caesar gebruikte voor alle vertrouwelijke berichten die hij verstuurde, zowel privé als werk gerelateerd. Het Caesarcijfer vormde de basis voor moderne vergelijkbare Caesarcijfers en voor andere methodes voor codering die door de tijd heen zijn ontstaan, zoals de Enigmamachine uit de Tweede Wereldoorlog of de code van een computer die bestaat uit enen en nullen. Ook in deze systemen wordt elke letter van een normaal bericht omgezet in een andere letter of een teken om zo vertrouwelijke informatie te coderen. Zonder oude systemen voor codering, zoals het Caesarcijfer, waren deze moderne systemen er niet geweest.

Literatuur

C.P. Bauer, *Unsolved! The History and Mystery of the World’s Greatest Ciphers from Ancient Egypt to Online Secret Societies* (New Jersey/Woodstock 2017).

R.F. Churchhouse, *Codes and Cipher: Julius Caesar, the Enigma and the Internet* (Cambridge 2002).

M.L.M. Diepenbroek, ‘Cybersecurity in de oudheid: de Spartaanse *scytale*’, *Hermeneus. Tijdschrift voor antieke cultuur* 94,1 (2022) 39-42.

T.R. Holmes, *Caesar’s Conquest of Gaul* (Oxford 1911).

C. Laes & J.H.M. Strubbe, *Kleine Romeinen: jonge kinderen in het antieke Rome* (Amsterdam 2006).

R.M. Sheldon, *Tinker, Tailor, Caesar, Spy: Espionage in Ancient Rome* (Ann Arbor 1987).

S. Singh, *The Code Book: The Science of Secrecy from Ancient Egypt to Quantum Cryptography* (Londen 1999).

Noten

1 Ook in andere oude samenlevingen – van Amerika tot China – vinden we bewijs voor cryptografie en steganografie.
2 Alle vertalingen in dit artikel zijn van de auteur, gebaseerd op het Latijn/Engels in de betreffende edities van de Loeb Classical Library.
3 Bauer (2017) 99; 148; Holmes (1911) 218-219; Singh (1999) 10.
4 Laes & Strubbe (2006) 91.
5 Diepenbroek (2022) 39-42.

4

Normale tekst	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ
Gecodeerde tekst	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο

Normale tekst	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω
Gecodeerde tekst	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ

Caesar wist dat sommige Galliërs kennis hadden van de Griekse taal en het Griekse schrift

Boeken

1

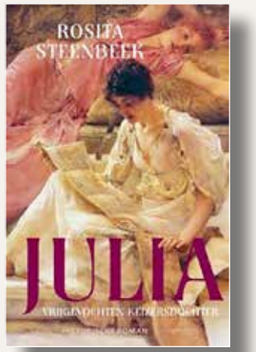

1 *Julia. Vrijgevochten keizersdochter*

Auteur: Rosita Steenbeek

Uitgever: Prometheus, 2022

Uitvoering: hardcover, 320 pag.

Prijs: € 23,99

Rosita Steenbeek schreef een historische roman over Julia (39 v.Chr.-14 n.Chr.), het enige kind van keizer Augustus. In de literaire overlevering lijkt deze dochter een beetje weggemoffeld en ook zijn er nauwelijks portretten van haar teruggevonden. Scribonia, de echtgenote van Augustus, toen nog Octavianus geheten, en zwanger van Julia, werd direct na de geboorte van haar baby door hem verstoten. Ze moest plaats maken voor Livia, die met haar kleine zoontje Tiberius en zwanger van Drusus direct introk bij haar nieuwe man en zich ook als stiefmoeder moest ontfermen over de kleine Julia. Zowel Augustus als Livia worden in de roman als koele, berekenende types beschreven, terecht volgens mij. Augustus zocht de echtgenoten voor zijn dochter uit met het oog op zijn eigen opvolging en politieke strategie: haar neef Marcellus die jong stierf, Agrippa, Augustus' vriend, steun en toeverlaat bij wie Julia drie zoons en twee dochters kreeg en na diens dood haar adoptiefbroer Tiberius. In de roman wordt beschreven hoe ongelukkig Julia meestal in deze huwelijken was en haar plezier buiten de deur zocht met haar vrienden en leeftijdgenoten. Haar grote liefde zou Jullus Antonius zijn geweest, de zoon van Marcus Antonius, en dus een onmogelijke huwelijkskandidaat als zoon van de door haar vader verslagen tegenstander. Onverwacht komt er een einde aan haar leven in Rome: Augustus veroordeelt haar tot verbanning vanwege overspel. Zij brengt de rest van haar leven door op het eiland Pandataria (het huidige Ventotene) en later in Rhegium, in eenvoud en eenzaamheid, wel een aantal jaren vergezeld door haar moeder Scribonia. Haar kinderen zal ze nooit meer zien en ook de begrafenissen van haar zoons moet ze missen. Ze keerde nooit meer terug in Rome en na haar dood werd zelfs haar as niet bijgezet in het mausoleum dat haar vader voor zichzelf en zijn familie had laten bouwen. Waarschijnlijk heeft Augustus zijn zedelijkheidswetten als smoes gebruikt voor haar verbanning en werden Julia en haar vrienden verdacht van een complot om een staatsgreep te plegen.

Het leven van Julia wordt boeiend en beeldend beschreven en als lezer raak je betrokken bij de hoofdpersoon en wil je graag doorlezen. De schrijfster echter treedt geregeld in de cursieve passages op de voorgrond wanneer ze haar bezoeken aan de (archeologische) plaatsen waar Julia kan zijn geweest beschrijft in de trant van: 'ik kocht een kaartje', 'ik deed het hek open', 'ik legde mijn hand op een muur' en 'hier heeft Julia gelopen'. Ikzelf vond dat storend het verhaal onderbreken en had liever gezien dat deze beschrijvingen in een apart hoofdstuk aan het eind van het boek waren opgenomen; anderen zullen deze informatie juist wel op dat moment in het verhaal willen lezen. De wetenschappelijk ingestelde lezer mist een verantwoording van de bronnen die de schrijfster heeft gebruikt om te weten wat (eventueel) waar is en wat fictie. De schrijfster lardeert haar boek met citaten uit antieke schrijvers zoals Homerus, Sappho, Vergilius en Ovidius zonder de vertalers ervan te noemen. Achterin het boek staat een nuttige stamboom van Augustus, maar zonder jaartallen, dus leeftijden kun je er niet uit afleiden. Een stamboom van Jullus Antonius had niet misstaan, omdat geregeld over zijn moeder, broer en halfbroer wordt gesproken zonder dat hun namen worden genoemd.

Na lezing van het boek had ik medelijden én grote bewondering voor Julia, hoe zij moedig alle ellende heeft doorstaan. Keizer Augustus moet inderdaad een koude kikker zijn geweest om dit zijn enige kind aan te kunnen doen.

Elly Jans

2

2 *In dialoog met de natuur. Vroegchristelijke denkers over het scheppingsverhaal*

Auteur: Fred Ledegang

Uitgever: Damon, 2022

Uitvoering: hardcover, 344 pag.

Prijs: € 34,90

Met *In dialoog met de natuur* biedt Fred Ledegang een uitgebreid en grondig overzicht van de wijze waarop in het vroege christendom werd nagedacht over de schepping, met name over de verhalen in Genesis 1 en 2. Deze uiteenzetting wordt voorafgegaan door een beschrijving van de Grieks-filosofische en Bijbelse context. In dit kader bespreekt de auteur ook het werk van de hellenistisch-joodse denker Philo van Alexandrië. De hoofdstukindeling volgt niet een vast uitgangspunt: soms staat een groep auteurs uit een specifieke periode centraal (de apostolische vaders en de apologeten uit de 2de eeuw, aangevuld met Irenaeus), dan weer een regio (Noord-Afrika, Rome, Klein-Azië) of een persoon (Ambrosius, Augustinus). Het derde hoofdstuk is gewijd aan de gnostiek en het tiende, tevens laatste, hoofdstuk aan de Syrische traditie. Er wordt een chronologische lijn gevolgd en tot besluit is een heldere samenvatting opgenomen.

De auteur heeft gekozen voor een descriptieve aanpak, waarbij veel citaten zijn opgenomen en grote delen van werken worden geparafraseerd. Dit vraagt een extra inspanning van de lezer, maar het voordeel hiervan is dat deze vrij direct de verschillende vroegchristelijke stemmen over dit onderwerp kan beluisteren. Omdat het boek niet primair argumentatief is, ontbreken deelconclusies en eindigen paragrafen en hoofdstukken soms wat abrupt. Ook is de stijl hier en daar staccato en de behandeling bij tijden herhalend, wat verklaarbaar is vanuit een streven naar volledigheid. De auteur laat goed zien hoe gaandeweg een coherent scheppingsdiscours ontstond, waarbij bepaalde grondgedachten leidend waren (God heeft alles geschapen uit het niets, de materie is niet eeuwig, God blijft betrokken op zijn schepping) en brengt het eigene van het christelijke gedachtegoed voor het voetlicht.

Tegelijkertijd wordt ook duidelijk hoe *verschillend* er binnen de christelijke traditie over zaken werd gedacht. In de loop van het boek zijn passages opgenomen waarin Ledegang de balans opmaakt: welke ideeën hebben de tot dan toe besproken auteurs met elkaar gemeen en in hoeverre verschillen zij van elkaar? Zo komt een grote variëteit aan vroegchristelijke denkbeelden aan het licht. Opvallend is de vaak zeer letterlijke interpretatie van teksten en de worsteling met een begrip als 'hemel', dat veelal gelaagd wordt opgevat: als geestelijke realiteit, als 'locatie' waar de planeten hun banen beschrijven en als ruimte waar de vogels vliegen. Verrassend is de aandacht voor de concrete natuur, bijvoorbeeld het dierenrijk met de ezel en de zwaluw (pp. 146-7). Bepaalde schrijvers zijn intensief in gesprek met de wetenschap van hun tijd en denken na over allerlei natuurverschijnselen: de hitte van de zon, eb en vloed, storm en wind. De ervaring van bergwandelaars (p. 209) en de observatie van ontbinding (p. 219) komen voorbij. Hieruit blijken een grote nieuwsgierigheid naar en interesse in 'het boek der natuur' (p. 96).

Toch blijft de keuze van de hoofdtitel wat bevreemden (blijkens pagina 231 geïnspireerd door een passage bij Augustinus): die doet denken aan *Dialoog met de natuur* van Prinses Irene van Lippe-Biesterfeld (1995) en in dergelijke sferen bevinden we ons met dit boek zeker niet. Bovendien betekent 'natuur' vaak 'het geschapene' (p. 106), maar soms ook iets heel anders, namelijk 'zijnswijze' (p. 214); ook God heeft een natuur (pp. 165, 276). Dit antieke *fysis*-begrip lijkt echter in de hoofdtitel niet bedoeld te zijn, terwijl het in het boek een belangrijke rol speelt. De subtitel is meer to the point.

Ten slotte: Fred Ledegang was classicus en theoloog; hij werkte als predikant en promoveerde op Origenes. Hij overleed afgelopen september, een maand voordat *In dialoog met de natuur* het levenslicht zag. Gelukkig heeft hij zelf nog de laatste hand aan deze waardevolle studie kunnen leggen.

Nienke Vos

Boeken

3

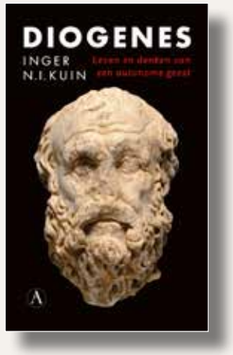

3 Diogenes. Leven en denken van een autonome geest

Auteur: Inger N.I. Kuin

Uitgever: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2022

Uitvoering: paperback, 208 pag.

Prijs: € 22,99

4

5

In de oudheid nam satire rondom de filosofie die Diogenes verkondigde, die van het cynisme, vaak de overhand over de inhoud. In Cornelius Nepos' *fragment* 14 in de overgeleverde werken lezen we hoe de filosoof Crates uit Thebe samen met zijn vrouw Hipparchia naar Athene verhuist uit bewondering voor de cynische filosoof. Daar aangekomen besluiten zij in het openbaar de liefde te bedrijven, waarbij Hipparchia toch maar besluit dat zij dit tenminste onder een meegenomen mantel moeten doen. Ze zou daarmee nog geen volleerd cynicus zijn. Het verhaal van Nepos wordt ons (acht eeuwen na Diogenes, die leefde in het Athene van de 4de eeuw v.Chr.) overgeleverd door de kerkvader Augustinus, in een tijd dat de blik op het menselijk lichaam radicaal veranderde.

Voorbij zulke frames schetst de anekdote de cynische overtuiging dat sociale codes (en daarmee remmingen) in het menselijk verkeer nietig zijn, en dat schaamte geen enkele rol hoeft te spelen in het mens-zijn. De verhalen waarmee die levenshouding wordt geïllustreerd, grotendeels ontleend aan de filosofenbiograaf Diogenes Laërtius uit de 3de eeuw n.Chr. maar ook aan Plutarchus, een eeuw voor hem, zijn ronduit vermakelijk. Als reactie op het eeuwenoude debat over het al dan niet bestaan van beweging in de kosmos, stond Diogenes op en liep een rondje. Van kennisleer en fysica moest hij niets hebben. Van logica nog wel: toen hem in een vreemde stad door wachters werd gevraagd 'waar hij naartoe ging', was hij hoogst verbaasd, omdat ze hem toch aan een tafel zagen zitten! Diogenes bezat naast het aardewerken vat waarin hij woonde slechts een lampje, waarmee hij 'een mens zocht'. Zijn tijdgenoot Plato zou hem hebben uitgemaakt voor hond (*kunos* in het oud-Grieks), wat een van de verklaringen is voor de naamgeving van het cynisme.

Een subversieve houding tegenover omgangsvormen en -normen leiden tot een beter leven, dichter bij de waarheid. Kuins boek toont dat er leermeesters waren die aan de cynische leer vooraf gingen, en dat volgelingen Diogenes in ere hielden, zodat er een heuse cynische school te onderscheiden valt. Diogenes zelf was afkomstig uit het Oosten, uit Sinope op de Zwarte-Zeekust. Ook zou hij een belangrijke rol gespeeld hebben als raadgever van Alexander de Grote. Die laatste kennen we uit de anekdote waarin Alexander Diogenes vroeg wat hij hem, zittend in zijn vat, kon schenken. Zijn beroemde verzoek aan Alexander luidde een stap opzij te doen, want hij stond in zijn zonnetje. Ook hier blijkt bij lezing van Kuins *Diogenes* een bredere betekenis aan toe te kennen, te weten de verhouding van de wijze tot de machthebber, en de vraag wie de werkelijke macht in de wereld had.

Kuin toont de verwantschap van verscheidene moderne filosofen met het cynisme, zoals Michel Foucault en Peter Sloterdijk. Ook noemt zij performancekunstenaar Marina Abramović als moderne belichaming van het cynisme: in het New Yorkse Museum of Modern Art zat de kunstenares gedurende acht uren per dag, drie maanden lang, op een stoel waarbij bezoekers uitgenodigd waren tegenover haar plaats te nemen, en haar aan te kijken. Cynische kunst in de moderne praktijk.

Inger Kuin heeft opnieuw een boek geleverd dat uitblinkt in leesbaarheid, kennis van zaken en relevantie. Een boek dat verschijnt in een wereld waarin provocatie in woord en daad het publieke debat beheersen, het eigen lichaam wordt ingezet om een boodschap te verkondigen (zoals door de klimaatactivisten van Extinction Rebellion) en burgers zich voortdurend in hun vrijheid van meningsuiting aangetast voelen. De rechtshandhavers hebben het er maar druk mee, maar de levenslessen van de cynici zijn weer volstrekt actueel.

Diederik Burgersdijk

4 De kunst van het geven

Auteurs: Seneca. Vertaling en nawoord: Vincent Hunink

Uitgever: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2022

Uitvoering: hardcover, 144 pag.

Prijs: € 14,99

Seneca's *De beneficiis* is beslist niet zijn meest gelezen werk. In zeven boeken verkent de stoïcijnse filosoof vrij systematisch de verschillende aspecten van de kunst van het geven en ontvangen van gunsten. Wat moeten we geven, op welke manier en aan wie? Hoe gaan we om met reacties van de begunstigde? Hoe moeten we gunsten ontvangen en van wie? En is het verlenen van gunsten een doel op zich? Het zijn vragen van alle tijden, die aan relevantie weinig hebben ingeboet.

Ook in dit werk leren we Seneca kennen als een scherpzinnig denker met een onafhankelijke en kritische geest, een gezonde dosis nuchterheid, een uitstekende mensenkennis en een goede observator met heel wat psychologisch inzicht, maar niet minder als een bijzonder getalenteerd schrijver wiens rake en snedige formuleringen ook in de Nederlandse vertaling merkbaar zijn. En Seneca legt ook hier zijn filosofische lat hoog. In *De beneficiis* hanteert hij een bijzonder hooggestemde interpretatie van de gunst, die wordt gekenmerkt door een belangeloze generositeit wars van elke economische bijbedoeling (geen berekenend *do ut des* dus), en die is gebaseerd op een doorgedreven rationaliteit. Kortom, Seneca's kijk op 'de kunst van het geven' ademt een stoïcijnse geest.

In een kort nawoord brengt Hunink de meest elementaire gegevens over Seneca's leven en werk in herinnering, schetst hij de grote lijnen van *De beneficiis*, en biedt hij een interessante kritische evaluatie van het werk, met aandacht voor de actuele relevantie ervan. Er volgt ook een verantwoording van de geselecteerde stukken (boeken 1-2 integraal, grote delen van boeken 3 en 4, en de slotpassage van boek 7) en de gemaakte keuzes bij de vertaling (sleuteltermen als *beneficium* en *gratia* stellen de vertaler steeds opnieuw voor uitdagingen). De informatie die in het namenregister is opgenomen, is duidelijk zorgvuldig overdacht (met een kleine lapsus: Claudius wordt er ten onrechte gekarakteriseerd als de derde Romeinse keizer; dat was Caligula natuurlijk, zoals overigens uit datzelfde namenregister blijkt. Een enkele kruisverwijzing – bij Rebilus – stuurt de lezer het niemandsland in, maar dat zijn *minutiae* die enkel opvallen als kleine donkere vlekjes op een smetteloos witte toga).

Als smaakmaker volgen hierna nog enkele lukraak gekozen kernachtige frasen, die elk op zich het overdenken meer dan waard zijn. 'Traag willen duidt op niet willen' (p. 38). 'De een moet dadelijk vergeten wat hij gaf, de ander nooit wat hij ontving' (p. 42). 'Wie pas dankzegt als iedereen de deur is uitgewerkt, is ondankbaar' (p. 60). 'Een gunst graag aannemen is meteen er iets ervoor terugdoen' (p. 68). 'Een dankbaar mens put altijd genoegen uit een gunst, een ondankbaar mens maar eenmaal' (p. 81). 'Als we alleen gunsten verlenen wanneer we die ook terugkrijgen, kunnen we beter sterven zonder testament' (p. 105). 'Wie dankbaar is uit angst, die noem ik ondankbaar' (p. 113).

Heeft de lezer met bovenstaande fraaie gezegden meteen het beste gehad? Geenszins! Het hele boekje staat vol met dit soort raak geformuleerde bespiegelingen. Met warme dank aan Seneca, maar niet minder aan zijn bevlogen vertaler Vincent Hunink, die de Nederlandstalige lezers eens te meer met een grote gunst aan zich verbindt. En dus is het meer dan gepast om iets terug te zeggen, 'met des te meer nadruk [omdat] het gaat om iets groots. En met dit erbij: "U hebt meer mensen aan u verplicht dan u denkt!"' (p. 61).

Geert Roskam

5 De jonge Alexander. De wording van Alexander de Grote

Auteur: Alex Rowson. Vertaling: Maarten van der Werf en Sjaak de Jong

Uitgever: Atlas|Contact, 2022

Uitvoering: hardcover, 472 pag.

Prijs: € 39,99

In zijn nieuwe boek over de jonge Alexander laat Alex Rowson zien dat het idee dat we zo langzamerhand wel alles weten over de oudheid een groot misverstand is. Rowson voert zijn lezers – en eerder de kijkers van zijn gelijknamige BBC-serie – mee naar archeologische opgravingen en musea in Noord-Griekenland, en reconstrueert aan de hand daarvan de cultuur die Alexander vormde. Hij verwerkt de jongste inzichten van de archeologie, waardoor er de laatste jaren meer bekend is geworden over de economische, militaire en politieke organisatie van het Macedonische koninkrijk.

Er is verrassend veel overgebleven van het decor van Alexanders kindertijd en Rowson tovert het de lezer voor ogen met het enthousiasme van een reisleider. In feite is zijn boek de perfecte gids voor een reis langs minder bekende monumenten in het noordoosten van Griekenland. Startpunt is Samothrake, het eiland waar Alexanders ouders elkaar voor het eerst ontmoetten. Verborgen in de heuvels ligt een opgraving met resten van een grote tempel die de Macedonische vorsten lieten bouwen. Als je daarvandaan westwaarts gaat, richting Thessaloniki, kom je langs Stageira, de geboorteplaats van Aristoteles, die door koning Philippus werd aangesteld als docent van Alexander. De ligging van de site is schitterend, vlakbij zee, met uitzicht op de wilde natuur van de berg Athos. Uit recente opgravingen blijkt dat Aristoteles' connectie met het koningshuis gunstig uitpakte voor de stad: ze werd flink uitgebreid met onder andere een badhuis en een grote fontein. Phi-

Boeken

6

7

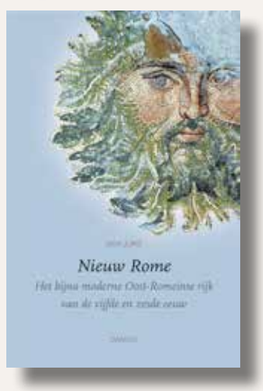

6 *Wijn als een Romein. Een reis naar de oorsprong van wijn*

Auteurs: Fik Meijer & Ilja Gort

Uitgever: Prometheus

Uitvoering: paperback, 288 pag.

Prijs: € 23,99

Elke classicus of oudhistoricus heeft wel eens gehoord van de fameuze Falernische wijn, geliefd bij keizers en de elite van Rome. Het is de wijn die zijn weg vindt in de werken van schrijvers als Horatius en die over het algemeen beschouwd werd als één van de beste wijnen die Italië te bieden had. Maar wie weet dat er binnen de Falernische wijnen ook een rangorde bestond, en dat niet alle wijnen die als Falernum verkocht werden daadwerkelijk uit Falernum afkomstig waren? In *Wijn als een Romein* nemen Fik Meijer en Ilja Gort de lezer mee op een ontdekkingstocht door de wereld van de antieke wijn.

Het boek bestaat uit drie delen, onderverdeeld in hapklare brokken informatie van telkens enkele pagina's, en voorafgegaan door een inleiding en een kennismaking met de schrijvers. De auteurs behandelen in de eerste twee delen de oorsprong van de wijn, hoe wijn zich over de mediterrane wereld verspreidde en zo een centrale plek innam binnen de Griekse samenleving. Verreweg het grootste deel van het boek (zo'n 170 pagina's) behandelt de rol van wijn in het antieke Rome. Dat is niet zo verwonderlijk, want, zo stellen de auteurs, de wijnbouw in Romeins Italië is veel beter gedocumenteerd dan die in het antieke Griekenland (p. 16). De grotere verhaaltrant wordt onderbroken door terzijdes van de individuele auteurs. Zo geeft Fik Meijer een inkijkje in zijn fascinatie voor amforen en leert Ilja Gort ons en passant allerlei zaken over het proeven en (niet) bewaren van wijn.

De auteurs stellen dat ze 'geen traditioneel wijnboek' wilden schrijven, noch een 'lofzang op een of meer bijzondere wijnen'. In plaats daarvan nemen ze zich voor om de lezer mee te nemen 'in de grotere betekenis van wijn voor alle geledingen van de samenleving' (p. 17). Dit leidt tot een rijke keur aan verhalen en anekdotes waarmee de auteurs goed laten zien hoe alom vertegenwoordigd wijn was in de antieke wereld. Alle facetten van de antieke cultuur passeren de revue, van mythologische oorsprongsmythes tot soldaten die veroordeeld waren tot het drinken van wijnazijn. De lezer wordt door deze verhalen geprikkeld om zelf verder te zoeken naar sporen van wijn in de antieke literatuur en cultuur. Het eindnotenapparaat (128 in totaal) en de literatuurlijst zijn daarbij een welkome hulp.

De keuze om vooral verhalend te werk te gaan heeft ook een keerzijde, en dat is dat de structuur van het boek niet altijd helemaal duidelijk is. Met name het deel over wijn in het antieke Rome leest soms als een willekeurige verzameling anekdotes, die op zichzelf amusant en informatief zijn, maar waarbij een groter punt enigszins ontbreekt. Iets meer ordening, bijvoorbeeld in de vorm van kleinere sub-thema's, had wellicht kunnen helpen om de verhalen zelf iets beter uit de verf te laten komen.

Desalniettemin is *Wijn als een Romein* een prettig boek om te lezen. Meijer en Gort zijn ervaren vertellers en hun plezier in het schrijven is zichtbaar. De persoonlijke foto's en de kleurenpagina's in het midden geven het boek een extra persoonlijke *touch*. Het is een boek door liefhebbers, voor liefhebbers, dat bovenal laat zien hoe rijk de geschiedenis van de wijn is en de lezer op ongedwongen wijze een schat aan informatie meegeeft.

Ivo Wolsing

7 *Nieuw Rome. Het bijna moderne Oost-Romeinse rijk van de vijfde en zesde eeuw*

Auteur: Wim Jurg

Uitgever: Damon, 2023

Uitvoering: hardcover, 224 pag.

Prijs: € 24,90

Demystificeren: het is een moderne trend. Ook Justinianus moet eraan geloven, wanneer men Wim Jurgs nieuwste boek leest. De auteur vervolledigt hiermee zijn trilogie over het Romeinse Rijk van de late oudheid. Het valt perfect tussen *De vierde eeuw of hoe het christendom staatsgodsdienst werd* (zie de bespreking in *Hermeneus* 84,1 (2012)) en *De lange zevende eeuw of hoe christendom en islam de macht verdeelden* (zie *Hermeneus* 86,3 (2014)).

Jurg neemt een lange aanloop. In deel I toont hij aan hoe Arcadius' zoon Theodosius II het geërfde efficiënte staatsapparaat verrijkt met door de staat gefinancierde hogescholen en een uitgezuiverde wetgeving, de Codex Theodosianus. Pijnpunt blijven vanaf dan eeuwenlang de godsdienstige geschillen en de strijd tegen Hunnen en Perzen aan de grenzen. Reeds vallen de blijvende contacten van Oost en West in het oog, bijvoorbeeld de parallelle wetgeving en de militaire steun. Ze maken vooral voorwerp uit van deel II, waarin het Westen langzamerhand teloorgaat. In het Oosten richten alle keizers van de 5de eeuw zich op gezonde financiën en stabiliteit, meer dan op grootse politiek: 'saai is degelijk'.

Het keerpunt komt bij deel III, wanneer Justinianus op het toneel verschijnt. Items, zoals Belisarius' oorlogen, het *Corpus iuris civilis* of de *Nika*-opstand zijn bekende stof. De duiding die Jurg daaraan geeft, is belangrijk. Hij stelt bijvoorbeeld dat de *Nika*-opstand de rest van Justinianus' regeerperiode bepaald heeft: hij 'had de bescherming van God', wie zou hem nog durven tegenwerken? In al wat hij deed, werd en wordt hij getypeerd als 'de keizer die niet van ophouden wist'. Het laatste hoofdstuk van deel III, 'de imperfecte keizer' (vanaf p. 168), vat uitstekend samen wat Jurg bedoelt. De controlefreak Justinianus ondermijnt door zijn ijver het ambtenarenapparaat, de kerkzaken, de schatkist, het consulaat, het publieke hoger onderwijs, enzovoort. Deel IV bevat een epiloog, waarin de auteur uitlegt hoe het Oost-Romeinse Rijk in de 5de eeuw bijna modern was en hoe Justinianus dit teniet deed. De verdere gebeurtenissen in de 6de eeuw, het verblijf van de latere paus Gregorius in Constantinopel en een samenvatting van diens *Regula pastoralis* sluiten het verhaal af.

Wat de bronnen betreft: behalve algemene werken haalt Jurg deel per deel de specifieke geschriften aan. Hij vermeldt eerlijk dat deel II en IV slecht bedeeld zijn, deel III overvloedig. Het valt op dat hij vooral Engelstalige bronnen gebruikt, geen anderstalige. Het boek eindigt met een register van personen en van religies en religieuze stromingen. Een notenapparaat is er niet; Jurg is vooral een verteller.

Dat vertellen doet hij meesterlijk. Men moet zijn stijl enigszins gewoon worden: vaak gebruikt hij komma's waar men gedachtestrepen zou verwachten en zijn bedenkingen blijken hier en daar ironisch (Jurg schrijft zoals hij denkt), maar men wordt meegezogen in het verhaal en dat beklijft. Jurg won in 2021 de Homerosprijs. Mijns inziens verdient hij die nogmaals.

Marc Van den Sande

lippus investeerde ook elders in de opleiding van zijn oudste zoon. In het plaatsje Mieza zijn overblijfselen gevonden van wat letterlijk een vorstenschool moet zijn geweest, een wijds opgezette academie met zuilengangen en sportfaciliteiten. Zo weerlegt Rowson en route het beeld van het oude Macedonië als een land van cultuurbarbaren. Alexanders vader en grootvader waren bezeten door een bouwwoede, die niet alleen hun macht en rijkdom onderstreepte, maar ook getuigde van hun verbondenheid met de Griekse cultuur. In de koningssteden Aigai en Pella (uitstekend gereconstrueerd door Rowson) verrezen imposante paleizen, waar Alexander opgroeide te midden van luxe en grandeur. Wie zich nog verder wil overtuigen dat de Macedonische vorsten behalve geld ook goede smaak hadden, kan de musea van Thessaloniki en Vergina bezoeken. Beide hebben een prachtige collectie van verfijnde hellenistische vazen en juwelen van goud.

Dat deze rijkdom voor een groot deel voortkwam uit oorlogsbuit en schattingen die werden opgelegd aan overwonnen volken blijft niet onbelicht. Alexander werd van jongs af gedrild om een groot krijger te worden. Rowson geeft lange beschrijvingen van zijn eerste militaire successen en zijn wreedheid op het slagveld. De archeologie toont aan dat Alexander in veel opzichten hetzelfde gedrag vertoonde als zijn voorouders. Hij was al op jonge leeftijd een stedenverwoester, en tegelijkertijd besteedde hij het geld dat binnenstroomde door de verovering van het Perzische Rijk aan het verfraaien van zijn hoofdstad Pella.

Mieke de Vos

Colofon

Hermeneus is een uitgave van het Nederlands Klassiek Verbond.

Redactie
Reinhart Ceulemans,
Dries De Crom, Niels Koopman,
Christian Laes, Mirte Liebregts,
Tim Noens, John Tholen, Lincy
Van Twembeke en Christel Veen

Beeldredactie
Christel Veen, redactie@
nederlandsklassiekverbond.nl

Redactiesecretariaat
John Tholen, redactie@
nederlandsklassiekverbond.nl

Kopij
De redactie van *Hermeneus* verwelkomt graag kopij van nieuwe auteurs. Zie de auteursrichtlijnen op nederlandsklassiekverbond.nl/hermeneus.

Lay-out, prepress en druk
MarcelisDekave, Alkmaar

Losse nummers
Gewone nummers €5,-.
Themanummers met extra omvang €8,50 excl. portokosten.
Losse nummers zijn verkrijgbaar via:
pr@nederlandsklassiekverbond.nl
In geval van misdruk kan een nieuw exemplaar worden aangevraagd bij MarcelisDekave, tel. 072 - 527 55 27.

Informatie advertenties
MarcelisDekave
yvonne@marcelisdekave.nl
tel. 072 - 527 55 27

NKV

Meer informatie over het Nederlands Klassiek Verbond is te vinden op nederlandsklassiekverbond.nl. Het hoofdbestuur van het NKV bestaat momenteel uit de volgende leden:

Voorzitter (2022)
Jacqueline Klooster
voorzitter@
nederlandsklassiekverbond.nl

Vice-voorzitter (2022)
Lindsey Vandevoorde
(afdeling Oost-Vlaanderen)
vicevoorzitter@
nederlandsklassiekverbond.nl

Secretaris (2020)
Sanne Reinders
(afdeling Den Haag)
secretaris@
nederlandsklassiekverbond.nl

Penningmeester (2022)
Julian van Haeren
(afdeling Nijmegen-Arnhem)
penningmeester@
nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (2020)
Amber Brüsewitz
(afdeling Oost-Vlaanderen)
(portefeuille PR en website)
pr@nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (2017)
Hubert Mooiman
(afdeling Leiden)
(Lustrum en indexering *Hermeneus*)
info@nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (2022)
Mieke de Vos (afdeling Haarlem)
mieke@
nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (2022)
Klazina Staat (afdeling Amsterdam)
k.staat@vu.nl

Lidmaatschap
Nederlands Klassiek Verbond voor Nederland en België:
gewoon lid: €42,60
jeugdlid (tot 25 jaar): €21,30
buitenlandlid: €48,50
lid voor het leven: €800
huisgenootlid: €11
(excl. *Hermeneus*)

Website
nederlandsklassiekverbond.nl

Inlichtingen, adreswijzigingen, opgeven van nieuwe leden en opzeggingen
Opzeggingen van NKV-lidmaatschap uitsluitend schriftelijk, per brief of mail, uiterlijk 1 december bij:
MarcelisDekave
Postbus 45, 1520 AA Wormerveer
tel. 072 - 527 55 27
ledenadministratie@
nederlandsklassiekverbond.nl

Volg het NKV nu ook op Facebook (Nederlands Klassiek Verbond) en Twitter (@NKVoudheid).

Vanwege onze ANBI-status kunnen uw altijd welkome schenkingen van de belasting worden afgetrokken.

Auteurs

Martine Diepenbroek werkt aan geheimschriften in de oudheid. Zij is gepromoveerd op dit onderwerp aan de University of Bristol. Momenteel werkt zij als postdoctoraal onderzoeker aan de University of Johannesburg waar ze haar proefschrift omzet in diverse publicaties.

Anke Van Haudenhuyse is in 2007 als licentiaat in de taal- en letterkunde: Latijn & Grieks afgestudeerd aan de Vrije Universiteit Brussel. Ze geeft Latijnse les aan middelbare scholieren en aan volwassenen bij de vereniging *Domus Classica. Huis voor Oude Talen*. Haar vertalingen zijn online terug te vinden op de blog oschrijft.be.

Vincent Hunink is universitair docent Latijn en Vroegchristelijk Grieks en Latijn aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij publiceert met grote regelmaat vertalingen van vooral Romeinse proza-auteurs, recentelijk onder meer Seneca en Tacitus. (www.vincenthunink.nl)

Martijn Icks is universitair docent Oude Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde op *The Crimes of Elagabalus* (2011). Tegenwoordig richt zijn onderzoek zich op de (on)zichtbaarheid en (on) toegankelijkheid van keizerlijke macht.

Jacqueline Klooster (PhD 2009, Universiteit van Amsterdam) is universitair docent Griekse Talen en Culturen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Sinds november 2022 is zij tevens voorzitter van het hoofdbestuur van het Nederlands Klassiek Verbond. Zij publiceert vooral rond klassieke literatuur en de receptie daarvan in hedendaagse auteurs.

Fran Stroobants is conservator Munten & Penningen bij de Koninklijke Bibliotheek van België (KBR). Ze is voornamelijk gespecialiseerd in numismatiek van de oudheid en maakte een doctoraat over de monetaire geschiedenis van Sagalassos.

Cornelis van Tilburg is werkzaam als onderzoeker bij Griekse en Latijnse Talen en Culturen aan de Universiteit Leiden. Hij is gespecialiseerd in stadsplanning, verkeer en stadshygiëne in de Grieks-Romeinse wereld en heeft verscheidene publicaties op dit gebied op zijn naam staan.

Koen Vacano specialiseert zich in de receptie van de klassieke oudheid in de hedendaagse (pop)cultuur. Hij schrijft een proefschrift bij ACASA over de relatie tussen het klassieke epos en fantasy franchises zoals *Star Wars* en *Lord of the Rings.*

Illustratieverantwoording

Pagina 3
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wall_painting_of_mint_and_iris_from_Amnisos_%28room_7%29_-_Heraklion_AM.jpg

Pagina's 4-11
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Porta_Marina_%28Pompeii%29#/media/File:I08_129_Porta_Marina.jpg
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nordrhein-Westfalen,_Xanten,_LVR-Arch%C3%A4ologischer_Park_Xanten_NIK_4503.jpg
3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Arco_di_Augusto_Aosta_xilografia.jpg
4 https://nl.wikipedia.org/wiki/Porte_de_Mars#/media/Bestand:Reims_-_2013-08-27_-_IMG_2420.jpg
5 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Porte_Mars_detail.JPG

Pagina's 12-19
1 https://en.wikipedia.org/wiki/The_Course_of_Empire_%28paintings%29#/media/File:Cole_Thomas_The_Course_of_Empire_Desolation_1836.jpg
3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jacques-Louis_David,_Le_Serment_des_Horaces.jpg
4 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Raphael_Baptism_Constantine.jpg

Pagina's 20-27
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SamuelTaylorColeridge.jpg
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grande_Ludovisi_Altemps_Inv8574.jpg
3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Visigoths_sack_Rome.jpg
4 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bayeux_Tapestry_32-33_comet_Halley_Harold.jpg
5 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Genseric_sacking_rome_456.jpg

Pagina's 28-33
1 https://www.flickr.com/photos/cavedragon/32809202237
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gesta_Theodorici_-_Flavius_Magnus_Aurelius_Cassiodorus_(c_485_-_c_580).jpg
3 https://www.flickr.com/photos/taymtaym/14144697041/in/photolist-nEQnFz-nfnemA-nuP14d-ne9vkk-nvERPW-nA2ta8-nCoUcm-ne9spF-nfuP1U-nC7oqX-nyHv1i-nxVgCV-nvETby-niPV9t-nx1Dis-nAq6Ji-nh9D7J-nxYFNT-nye93m-nwZj6H-nCpf2n-nydfx8-niPTNn-ne9sTB-nwEER9-nygM43-nAq63D-nwACnW-nfnfZA-ny1Z1L-nBoTNi-nwJ8dh-nyLahn-nhdHia-niPUUy-nA2uun-nA2tRt-nzD75w-nwGcFP-nyhy41-nxq1eD-nwdTmG-ngLYuX-ngM7iy-nvcJrG-ne9qLk-nfn3ke-nyhyij-nBoTnt-nyqp5R/
4 https://www.wallpaperflare.com/dune-movie-movie-poster-wallpaper-yzmor

Pagina's 34-40
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gustave_Boulanger,_Un_repas_chez_Lucullus;_Triclinium_d%E2%80%99%C3%A9t%C3%A9,_1877.jpg
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Parassita-big.jpg
3 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/92/Ostia_Antica_Latrine.jpg
4 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Truffe_pig_ancient_Roma.jpg
5 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pompejanischer_Maler_um_70_001.jpg
6 https://en.wikipedia.org/wiki/Triclinium#/media/File:Triclinium_-_Arch%C3%A4ologische_Staatssammlung_M%C3%BCnchen.JPG

Pagina's 46-52
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Marco_Tullio_Cicerone_-_panoramio.jpg
2 https://de.wikipedia.org/wiki/Marcus_Iunius_Brutus#/media/Datei:R%C3%B6m._Republik-_M._Iunius_Brutus_und_L._Plaetorius_Cestianus_-_M%C3%BCnzkabinett,_Berlin_-_5475441.jpg
3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Young_Cicero_Reading.jpg
4 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cicero_discovering_tomb_of_Archimedes_%28_Paolo_Barbotti_%29.jpeg
5 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cicer%C3%B3n_denuncia_a_Catilina,_por_Cesare_Maccari.jpg

NEDERLANDS KLASSIEK VERBOND @NKVOUDHEID
NEDERLANDSKLASSIEKVERBOND.NL - ISSN 0165-8158

Hermeneus

TIJDSCHRIFT VOOR ANTIEKE CULTUUR